

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ἡλίας Β. Οἰκονόμου, *Παραδόσεις Ἀρχαιολογίας τῆς Παλαιστίνης καὶ Βιβλικῆς Θεολογίας*, Ἐκδόσεις Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1985, σελ. 493.

Οἱ πιστοὶ καὶ οἱ ἀναγνώσται τῆς Ἀγίας Γραφῆς αἰσθάνονται ἰδιαιτέραν ἀνάγκην νὰ τεκμηριώσουν καὶ κατανοήσουν τὰ ἐν αὐτῇ ἱστορικὰ καὶ πραγματικὰ στοιχεῖα καὶ δεδομένα δι' εἰδικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης. Ἡ ὑπαρξὶς τῆς ἀνάγκης ταύτης διαπιστώνεται ἤδη κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας, καθ' οὓς ὑπὸ τὴν ὄθησιν ἀκριβῶς τῆς προσπάθειας πρὸς ἱκανοποίησιν ταύτης ἐμφανίζονται σχετικαὶ συγγραφαὶ ἢ εἰδικὰ «Προσκυνητάρια» καὶ «Ὀδοιπορικὰ». Ἔστωσαν ὡς παραδείγματα τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰερωνύμου τυχὸν ἐπεξεργασίας («Ὀνομαστικόν») τοῦ Ἐδσεβίου Καισαρείας, ὅπερ εἶναι γεωγραφικὸν βιβλικὸν λεξικόν, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει ἀλφαβητικῶς τὰ ἐν τῇ Ἀγίᾳ Γραφῇ τοπικὰ ὀνόματα· τὸ «Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν» ἔργον τοῦ Ἐπιφανίου (ἐπ. Σαλαμίνας Κύπρου), ὅπερ παρέχει πληροφορίας περὶ τῶν ἐν τῇ Βίβλῳ μέτρων, σταθμῶν καὶ τοποθεσιῶν, ὡς καὶ ἐθίμων τινῶν· τὸ *Itinerarium Burdigalense* τοῦ ἔτους 333 καὶ τὸ περιφημον Ὀδοιπορικὸν τῆς μοναχῆς Αἰθερίας (*Peregrinatio ad loca sancta*) (τέλος δ' αἰῶνος), τὰ ὁποῖα παρέχουν πλείστα πληροφορίας περὶ τῶν Ἀγίων Τόπων· παρόμοιον Ὀδοιπορικὸν τοῦ Ἑλλήνου μοναχοῦ Ἐπιφανίου τοῦ Ἀγιοπολίτου (ἢ αἰῶν) καὶ πολλὰ ἄλλα.

Αἱ ἐν τοῖς ἔργοις τούτοις παρουσιαζόμεναι ἀνάγκαι πρὸς ἐνημέρωσιν περὶ τῶν τόπων, πραγμάτων καὶ τῶν καθ' ὅλου ἱστορικοκοινωνικῶν καὶ πολιτισμικῶν πλαισίων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης ὑπῆρξαν ἡ γενεσιουργὸς αἰτία, ἥτις σὺν τῷ χρόνῳ ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ σπουδαιοτάτου ἐπιστημονικοῦ κλάδου τῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Παλαιστίνης ἢ τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας, ἥτις διδάσκεται καὶ προωθεῖται καλλιεργούμενη παγίως ἐν ταῖς Ὀρθόδοξοις Θεολογικαῖς Σχολαῖς.

Τὸ νέον ἐκ 493 σελίδων ὀγκῶδες ἔργον τοῦ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καθηγητοῦ κ. Ἡλίου Οἰκονόμου συνεχίζει τὴν παλαιὰν χριστιανικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν παράδοσιν καὶ συμπληρῶνει ταύτην ἀπὸ τὴν ὀπτικὴν γωνίαν τῆς συγχρόνου σχετικῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου. Ὁ συγγραφεὺς διὰ τῆς ἐπιμελημένης καὶ καινοτόμου ἀναλύσεως καὶ ἀξιοποιήσεως τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νέων πληροφοριῶν, αἵτινες προέρχονται ἐκ γραπτῶν πηγῶν καὶ ἐκ τῶν πορισμάτων καὶ δεδομένων τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν, ἐκσυγχρονίζει καὶ καθιστᾷ πλέον προσιτὸν τὸν παλαιὸν αὐτὸν κλάδον. Ἀξιοσημειώτως νέα τομὴ εἰς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔργον τοῦ καθηγητοῦ κ. Οἰκονόμου εἶναι ἡ διάκρισις τῆς Ἀρχαιολογίας ἀπὸ τῆς Θεσμολογίας, ἥτις διάκρισις εἰσάγεται ἐνσυνειδήτως καὶ πρωτοπορικῶς καὶ δημιουργεῖ τὴν προϋπόθεσιν τοῦ περιορισμοῦ τοῦ τεχνικοῦ μέρους τῶν ἀρχαιολογικῶν πληροφοριῶν εἰς τὴν ὀρθὴν ἀναλογίαν πρὸς ἀνάδειξιν καὶ τῶν ἄλλων πνευματικῶν πτυχῶν καὶ θεσμικῶν ὄψεων τῶν δομῶν τοῦ βιβλικοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἡ διάκρισις Ἀρχαιολογίας καὶ Θεσμολογίας γίνεται καὶ ὑπὸ ξένων συγγραφέων Βιβλικῆς Ἀρχαιολογίας, ὡς λ.χ. ὑπὸ τοῦ R. de Vaux. Ἐπιπλέον πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἰδιαιτέρως ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐπισημασθεῖσα καὶ ἀριστοτεχνικῶς χρησιμοποιουμένη κοινωνιολογικὴ προσοπτικὴ τῆς ἀναλύσεως, ἥτις συμβάλλεται εἰς τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τῶν διαφόρων ἐποχῶν καὶ τοῦ κοινωνικοῦ πλουραλισμοῦ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Ἐν τῷ Προλόγῳ τοῦ ἔργου («Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ Ἐπιστήμη»), σελ. 13-17) ὁ κ.

Οικονόμου συσχετίζει τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστῆμην πρὸς τὸ ὑπαρξιακὸν πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου καὶ πρὸς τὴν ἀείποτε τεκμηριουμένην διὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης πανανθρωπίνην θρησκευτικότητα.

Τὸ Π ρ ῶ τ ο ν Μ έ ρ ο ς τοῦ ἔργου (σ. 19-232), —τὸ ὁποῖον εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν Ἀρχαιολογίαν τῆς Παλαιστίνης, δηλαδή εἰς τὰ ὑλικοτεχνικά πλαίσια τῶν διαφόρων, προϊστορικῶν καὶ ἱστορικῶν, περιόδων τῆς Παλαιστίνης—, ἐξετάζει εἰς ἓνα πρῶτον κύκλον θεμάτων τὸν ὀρισμὸν, τὰς πηγὰς, τὴν συνοπτικὴν ἱστορίαν τῆς Βιβλικῆς Ἀρχαιολογίας, τὴν Χρονολόγησιν καὶ τὴν Ἀρχαιομετρίαν καὶ τὴν σχέσιν τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἀρχαιολογίας. Εἰς δεῦτερον κύκλος θεμάτων ἀναφέρεται εἰς θέματα προϊστορικῶν χρόνων (Λιθοκρατίας, Χαλκολιθοκρατίας, Χαλκοκρατίας) καὶ ἱστορικῶν πολιτισμῶν τῆς Παλαιστίνης (Σιδηροκρατίας). Τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν Φυσικὴν Γεωγραφίαν τῆς Παλαιστίνης παραλείπονται, διότι ἔχουν ἐξετασθῆ εἰς αὐτοτελῶς ἐκδοθὲν ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον «Περίγραμμα Φυσικῆς Γεωγραφίας τῆς Παλαιστίνης» (Ἀθήναι 1980), εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται ἀπλῆ παραπομπή. Μετὰ τοὺς δύο αὐτοὺς κύκλους θεμάτων παρατίθενται δύο Παραρτήματα, ἐν ἀναφερόμενον εἰς τὴν γραφὴν καὶ τὴν γραφικὴν ὕλην, καὶ ἕτερον, ἐν τῷ ὁποίῳ διὰ πρώτην φοράν δημοσιεύεται ἑλληνιστὶ ὁ ἀρχαιολογικὸς νόμος τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ κράτους (1978). Ἀκολουθεῖ νέος κύκλος θεμάτων ὑπὸ τὸν τίτλον «Περίγραμμα τοῦ εὐρύτερου πολιτιστικοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς». Ἐν τῷ κύκλῳ τούτῳ παρουσιάζονται ὁ λαὸς καὶ ὁ πολιτισμὸς τῶν μεγαλιθικῶν μνημείων, οἱ κάτοικοι Γκάζερ, οἱ Σημίται, οἱ Χανααναῖοι, οἱ Φοίνικες, οἱ Χεττίται, οἱ Βαβυλώνιοι, οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ Ὑζῶς, οἱ Λαοὶ τῆς Ὀχλάσσης-Φιλισταῖοι καὶ ὁ πολιτισμὸς τοῦ Αἰγαίου. Εἰς τὸν ἐπακολουθοῦντα κύκλον θεμάτων ὑπὸ τὸν τίτλον «Περίγραμμα τοῦ πολιτιστικοῦ χώρου τῆς Παλαιστίνης» ἐξετάζονται αἱ τρεῖς πολιτιστικαὶ ζῶναι, ἥτοι ἡ παράλιος, ἡ πεδινὴ τῶν Ἐσδραλῶν καὶ ἡ ὄρεινὴ (κεντρικὴ) ὑπὸ τὸ πρῶτον τῶν ἐρευνητῶν καὶ τῆς διαχρονικῆς ἀναφορᾶς εἰς τὰ εὐρήματά των. Μετὰ τοὺς κύκλους τούτους ὁ συγγραφεὺς διαπραγματεύεται θέματα ἀρχαιολογικῆς ἀναγόμενα ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν θρησκευτικὸν βίον, δηλαδή εἰς τὰ ἱερά καὶ εἰς τοὺς ναοὺς (Σκινηνὴν Μαρτυρίου, Ναοὺς Σολομῶντος, Ζοροβάβελ, Ἡρώδου, Συναγωγὰς κ.λπ.).

Τὸ Δ ε ῦ τ ε ρ ο ν Μ έ ρ ο ς τοῦ ἔργου (σ. 235-418), τὸ ὁποῖον εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν Βιβλικὴν Θεσμολογίαν, ἀποτελεῖ —διὰ πρώτην φοράν ἐν τῇ ἑλληνικῇ καὶ ξένη βιβλιογραφίᾳ— ἐνσυνείδητον προσπάθειαν ἐπιστημονικῆς ἀναλύσεως τῶν κοινωνικῶν συναρτήσεων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὁ συγγραφεὺς, μετὰ τὴν πρωτότυπον ὑπ' αὐτοῦ ἐπισήμανσιν τῆς ἀντιστοιχοῦσης εἰς τὸν ὄρον «κοινωνία» ἐβραϊκῆς λέξεως «άμ» (λαὸς), ἀναλύει χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς νομαδικῆς διαβιώσεως καὶ θέτει τὰς ἐπιστημονικὰς βάσεις μιᾶς κοινωνικῆς ἀναλύσεως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀναφερόμενος εἰς τοὺς λεγόμενους «κοινωνιολογικοὺς δείκτας» (θεμελιακὸν γεγονός, οἰκολογικὸν δείκτην, βιοστατιστικὸν δείκτην, οἰκονομικὸν δείκτην, τεχνολογικὸν δείκτην καὶ θεσμικὸν πλαίσιον). Διὰ τῆς μελέτης τῶν δεικτῶν τούτων καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃται λόγος διὰ μίαν μόνον μορφήν κοινωνικῆς διαβιώσεως, ἀλλὰ διὰ πολλὰς, ἥτοι διὰ τὴν «Πρωτοκοινωνίαν», τὴν «μεταπρωτοκοινωνίαν», τὴν «κοινωνίαν τοῦ κατακλισμοῦ», τὴν «κοινωνίαν τοῦ διαχωρισμοῦ καὶ τῆς διασπορᾶς τῶν ἐθνοτήτων», τὴν «κοινωνίαν τῶν Σημιτῶν», τὰς «κοινωνίας τῶν Ἰσραηλιτῶν» ἀπὸ τῆς «αἰγυπτιακῆς ἐξαρτήσεως» μέχρι τῆς «ἐλληνορωμαϊκῆς ἐξαρτήσεως». Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέτασις τῆς κοινωνικῆς διαστρωματώσεως καὶ ἡ ἔκθεσις τῶν διαφόρων θεσμῶν, ἥτοι τῶν κοινωνικῶν (ἐν σχετικῇ συντομίᾳ) καὶ τῶν θρησκευτικῶν (ἀναλυτικῶς). Εἰς τοὺς πρώτους ἀναφέρονται θέματα, ὡς λ.χ. ἡ οἰκογένεια, ὁ θεσμὸς τοῦ γάμου, ἡ θέσις τῆς γυναικὸς ἐν τῇ οἰκογενείᾳ, τὸ διαζύγιον, τὰ τέκνα, ἡ ἐξουσία, ὁ θεσμὸς τοῦ κράτους, τὰ πολιτεύματα, αἱ ἡγετικαὶ ὀμάδες, ὁ θεσμὸς

τῆς ἰδιοκτησίας, πιστωτικαὶ καὶ δανειοδοτικαὶ ἀντιλήψεις, διατάξεις τοῦ κληρονομικοῦ δικαίου κ.λπ. Ἡ ἐξέτασις τῶν θρησκευτικῶν θεσμῶν στρέφεται κυρίως εἰς τοὺς ἱερεῖς, τοὺς λευίτας, τὸν Ἀρχιερέα, τὰς θυσίας καὶ τὰς ἐορτὰς (καθημερινὴν λατρείαν, Σάββατον, Νομηνίαν, ἑτησίας ἐορτὰς, ἐορταστικὸν ἡμερολόγιον, Πάσχα καὶ ἐορτὰς Ἀζύμων, Σκηνοπηγίας, Ἐξίλασμοῦ, Ἐγκαινίων καὶ Κλήρων).

Τὸ ἔργον συμπληροῦται ὑπὸ τῶν τριακοσίων οὐσιαστικοῦ περιεχομένου καὶ λίαν διαφωτιστικῶν παραπομπῶν καὶ ὑποσημειώσεων, ὡς καὶ ὑπὸ πλουσιωτάτου ἐποπτικοῦ ὄλικοῦ (11 πινάκων, 107 εἰκόνων καὶ σχεδιαγραμμάτων, 1 χάρτου κ.λπ.) Ἀξιολογώτατῃ εἶναι ἡ θεμελιώσις τοῦ ἔργου εἰς τὴν Παλαιὰν καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην καὶ εἰς τὰς ἐξωβιβλικὰς πηγὰς (Ἰώσηπον, ἀρχαίους Ἑλληνας, Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, ἀρχαῖα ἀνατολικά κείμενα κ.λπ.).

Γενικῶς πρέπει νὰ εἰπωμεν, ὅτι τὸ ἐξαιρετικὸν ἔργον τοῦ διακεκριμένου συναδέλφου κ. Ἡλ. Οἰκονόμου, διὰ τὸ ὅποιον οὗτος εἶναι ἄξιος νὰ δεχθῇ θερμὰ συγχαρητήρια, οὐ μόνον παρουσιάζει εἰς ὥριαν διάταξιν τὴν μέχρι τοῦδε γνωστὴν ὕλην τῆς Βιβλικῆς Ἀρχαιολογίας, ἀλλὰ ἐν πολλοῖς, ὡς συμβαίνει καὶ ἐν ἄλλοις ἀξιολογώτατοις ἔργοις του, τέμνει νέας ὁδοὺς διὰ τῆς χρήσεως ρηξικελεύθου μεθοδολογίας καὶ πρωτοποριακῶν διερευνήσεων καὶ ἀναλύσεων τοῦ πηγαιῶ ὄλικοῦ. Πρόκειται περὶ πολυπύχου προσφορᾶς, καρποῦ πολυετοῦς ἐρευνῆς καὶ διδασκαλίας, ἥτις ἀνανεώνει καὶ ἐκσυγχρονίζει τὸν σπουδαῖον αὐτὸν κλάδον τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης καὶ παρέχει, ὡς ἐπισημαίνει ὁ συγγραφεὺς ἐν τῷ Προλόγῳ τοῦ, «τεκμηριωμένο πλαίσιο ὁρθῆς κατανοήσεως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ποῦ σὲ συνδυασμῷ μὲ τὴν Καινὴν Διαθήκην διαφωτίζει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχῆς καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρωπίνου μέλλοντος. Ἀποκαλύπτει δηλαδὴ τὴν ἔμπρακτὴ ἀνταπόκριση τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἐγγενὲς πρόγραμμα πορείας του πρὸς τὴν ἀποδέσμευσιν καὶ τὴν ἐλευθερίαν» (σ. 17).

Μολοντί τὰ παρατιθέμενα ἐν τῷ ἔργῳ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα εἶναι ἀξιόλογα καὶ καλύπτουν τὰς ἀνάγκας ἐνὸς ἐλληνικοῦ πανεπιστημιακοῦ συγγράμματος, εὐχόμεθα ὅπως ταχέως δημοσιευθῇ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως αὐτοτελῶς ἢ πλουσιωτάτῃ γενικῇ Βιβλιογραφίᾳ τῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Βιβλικῆς Θεσμολογίας, ἢ ὅποια Βιβλιογραφία ἀπουσιάζει ἐκ τοῦ κρινομένου ἔργου, διότι τοῦτο ὡς Πανεπιστημιακὸν Ἐγχειρίδιον δὲν ἔπρεπε νὰ παραβιάσῃ τὰ ἐπιτρεπόμενα ὅρια ἐκτάσεώς του. Ἐπίσης εὐχόμεθα, ὅπως εἰς μελλοντικὴν ἐπανεκδόσιν τοῦ ἔργου καταστή δυνατὸν νὰ προστεθῇ καὶ ἡ αὐτοτελῶς δημοσιευθεσάμενη Βιβλιογραφία, ὡς καὶ λεπτομερὲς ἀλφαβητικὸν Εὐρετήριον Ὀνομάτων καὶ Πραγμάτων, ἵνα ὁ ἀναγνώστης εὐρίσκῃ εὐχερῶς καὶ ταχέως πᾶν ὅ,τι ἀναζητεῖ. Αὐτὸ δὲν σημαίνει, ὅτι καὶ ἡ σημερινὴ μορφή τοῦ ἔργου δὲν εἶναι λίαν εὐχρηστοῦς. Τὸ εὐχρηστον ἐξασφαλίζεται ὑπὸ λαμπροῦ λεπτομεροῦς Πίνακος περιεχομένων (σ. 7-12), ὅστις περιλαμβάνει ἀρίθμησιν ἀνταποκρινομένην εἰς τὰ αἰτήματα τῆς σημερινῆς Πληροφορικῆς καὶ Θεωρίας τῆς Μηχανογραφῆσεως.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ι. Ε. Καραγιαννοπούλου, *Πηγὰὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας*, Ε' ἔκδοσις, Ἐκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 547.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου καθηγητῆς κ. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος εἶναι διεθνῶς γνωστὸς ὡς ἐπιφανὴς βυζαντινολόγος καὶ ὡς ἐμπυχῶν τὰ διεθνή βυζαντινολογικὰ συνέδρια τῶν τελευταίων ἐτῶν. Δι' αὐτὸ εἶναι δεδικοιολογημένη ἢ χαρὰ, μεθ' ἧς οἱ περὶ τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν ἀσχολούμενοι ὑπεδέχθησαν τὸ σπουδαιότατον αὐτὸ ἔργον, τὸ ὅποιον παρέχει εἰς αὐτούς, εἰς ε' ἔκδοσιν, ἐξαιρετικὸν βοήθημα διὰ τὸ καθ' ὅλου ἐρευνητικὸν ἔργον

των. Τὸ παρὸν ἔργον τοῦ κ. Καραγιαννοπούλου ὑπερακοντίζει εἰς ἀξίαν καὶ χρησιμότητα πάντα τὰ μέχρι τοῦδε ὑπάρχοντα παρόμοια σχετικὰ βοηθήματα. Τὰ ἄριστα ἐξ αὐτῶν, ὡς λ.χ. τὰ τῶν Κ. Krumbacher (*Geschichte der byzantinischen Literatur*), G. Moravcsik (*Byzantinoturcica*) καὶ Μ. E. Colonna (*Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storici profani*), εἶναι ἀναμφιβόλως μεθοδικῶς καὶ μετὰ πληρότητος συντεταγμένα καὶ παρέχουν πληροφορίας περὶ τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ ἔργου του καὶ περὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τούτου. Ἐπίσης ἀναφέρουν τὰς ὑπαρχούσας ἐκδόσεις καὶ εἰς ἰδιαιτέραν παράγραφον τὴν ἐκδοσιν, τὴν ὅποیان ὀφείλομεν νὰ συμβουλευώμεθα, τέλος δὲ παραθέτουν τὴν σχετικὴν πρὸς τὸν συγγραφέα καὶ τὸ ἔργον του βιβλιογραφίαν. Ἄλλὰ, κατὰ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τοῦ κ. Καραγιαννοπούλου (σ. 9-10), τὰ βοηθήματα ταῦτα δίδουν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα «ποῖος ὁ τάδε συγγραφεὺς καὶ ποῖον τὸ ἔργον του», ἀφήνουν ὅμως ἀναπάντητον εἶτε ἐν ὅλῳ εἶτε ἐν μέρει ἄλλο ἐρώτημα, ἐξ Ἰσου σπουδαῖον, δηλαδὴ «ποίας πηγὰς ἔχομεν διὰ τὸν τάδε αἰῶνα». Ἀκριβῶς «ἡ ἀδυναμία ἱκανοποιητικῆς καὶ πλήρους ἀπαντήσεως εἰς τὸ τόσον σημαντικὸν διὰ τὸν ἱστορικὸν ἐρώτημα τοῦτο ἀπετέλεσε τὴν πρώτην ἀφορμὴν διὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ παρόντος βιβλίου» (σ. 10).

Ἐπίσης τὸ κρινόμενον ἔργον ὑπερέχει ἔναντι τῶν μνημονευθέντων βοηθημάτων καὶ εἰς τὸ ὅτι, ἐνῶ ταῦτα ἀναφέρονται κυριώτατα εἰς ἀφηγηματικὰς πηγὰς, ὁ κ. Καραγιαννόπουλος περιέλαβεν εἰς τὴν ἐργασίαν του καὶ τὰς πηγὰς, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὴν βυζαντινὴν διπλωματικὴν, ἐπιγραφικὴν, σιγίλλιογραφίαν, νομισματικὴν καὶ τοὺς παπύρους τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Εἶναι προφανές, ὅτι ἡ χρῆσις τῶν πηγῶν τούτων ἐγένετο ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ, διότι «εἰς τὴν παρούσαν ἐργασίαν ἤτο ἀδύνατον νὰ περιληφθοῦν ἅπασαι αἱ μεμονωμέναι ἐκδόσεις σφραγίδων, νομισμάτων, ἐπιγραφῶν καὶ ἐγγράφων. Ἐπίσης ἤτο ἀδύνατον ν' ἀναγραφοῦν ἅπαντες οἱ βλοὶ ἀγίων. Κατ' ἀνάγκην ὄφειλε νὰ γίνῃ κάποια ἐπιλογή» (σ. 10). Ὡς ἐπισημαίνεται ἐν τῇ Γενικῇ Εἰσαγωγῇ (σ. 19-21), ἡ ταξινομήσις τῶν πηγῶν γίνεται συμφώνως πρὸς τὸ εἶδος καὶ τὴν ὕψην αὐτῶν.

Τὸ Πρῶτον Μέρος (σ. 23-84) παρουσιάζει Εἰσαγωγὰς εἰς τὰς ἐπὶ μέρους κατηγορίας τῶν βυζαντινῶν πηγῶν, ἧτοι ἀφ' ἐνὸς τῶν πηγῶν, αἰτινες ἀναφέρονται εἰς γεγονότα (συμβάντα), δηλ. εἰς τὴν γλώσσαν καὶ τὴν μουσικὴν, ἀφ' ἑτέρου τῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς Μνημεῖα τῆς Μεγάλης Τέχνης (Ἀρχιτεκτονικῆς, Ζωγραφικῆς) καὶ τῆς Μικροτεχνίας (Μικρογραφίας, Μικροπλαστικῆς), καὶ τρίτον τῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς κείμενα. Τὰ κείμενα εἶναι εἶτε χειρόγραφοι πηγαὶ (ἀφηγηματικά, ἔγγραφα, κείμενα πρακτικῆς σημασίας, πάπυροι), εἶτε ἐπιγραφικαὶ πηγαὶ (ἐπιγραφαὶ, νομίσματα, σιγίλλια ἢ σφραγίδες).

Τὸ Δεύτερον Μέρος (σ. 85-449) παρουσιάζει εἰς 651 λήμματα κατάλογον τῶν βυζαντινῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἀμεσώτερον ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον. Αὗται καταχωρίζονται κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν (κατὰ αἰῶνας). Ὡς σημειοῖ ὁ σ., «εἰς ἕκαστον αἰῶνα καταχωρίζονται α) πλήρη λήμματα διὰ τὰς συγχρόνους πηγὰς καὶ δι' ἐκείνας μόνον ἐκ τῶν μεταγενεστέρων, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον ἐκτείνεται καὶ πέρα τοῦ αἰῶνος, εἰς ἃν καταχωρίζονται. Τὸ πλήρες λῆμμα τῶν τελευταίων τούτων πηγῶν τίθεται εἰς τὸν αἰῶνα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου περατοῦται ἡ ἀφήγησις των. Ἡ ἴδια μέθοδος ἀκολουθεῖται διὰ συλλογὰς νομισμάτων, σιγίλλων, παπύρων, ἐπιγραφῶν, ἐφ' ὅσον αὗται περιλαμβάνουν μνημεῖα διαφόρων αἰώνων» (σ. 11).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς βλοὺς τῶν ἀγίων, «σχηματίζονται δύο λήμματα: α) τοῦ βιογραφουμένου ἀγίου, τιθέμενον εἰς τὸν αἰῶνα εἰς τὸν ὁποῖον ἔζησεν ὁ ἅγιος, β) τοῦ συγγραφέως τοῦ βλου (γνωστοῦ ἢ ἀνωνύμου), τιθέμενον εἰς ἃν αἰῶνα οὗτος ἔζησε. (Τὸ σύστημα

τοῦτο δικαιολογεῖται ἐκ τοῦ ὅτι πολλοὶ συγγραφεῖς προσθέτουσιν πράγματα τῆς ἐποχῆς των εἰς τὸν βίον τοῦ ὑπ' αὐτῶν βιογραφουμένου ἀγίου)» (αὐτόθι).

Ἐκ τῶν ἐκδόσεων ἀναγράφονται αἱ θεωρούμεναι ὡς καλύτεραι. "Ὅταν αὐταὶ εἶναι σπάνιαι καὶ δυσεύρετοι, ἀναγράφονται ἐκτὸς τούτων καὶ ἄλλαι πλείον προσαιτά. Αἱ βραχυγραφαί (σ. 13-15) συντελοῦν εἰς τὸ νὰ μὴ καταλαμβάνῃ μεγάλην ἔκτασιν ἢ διαφυλῆς κατ' ἐκλογὴν Βιβλιογραφία.

Ὁ ἀναγνώστης διευκολύνεται τὰ μέγιστα ἐκ τῶν ἑλληνογλώσσων καὶ ξενογλώσσων ἀλφαβητικῶν Πινάκων τῶν Πηγῶν (σ. 452-488) καὶ τῶν προσώπων καὶ πραγμάτων (σ. 489-547).

Ἐκφράζομεν συγχαρητήρια καὶ εὐχαριστίας πρὸς τὸν διακεκριμένον συνάδελφον κ. I. E. Καραγιαννόπουλον διὰ τὸ λαμπρὸν καὶ ἐξαιρετὸν ἔργον του, τὸ ὁποῖον εἶναι πολυτιμότερον βοήθημα οὐ μόνον διὰ τοὺς περὶ τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν ἀσχολουμένους, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς στενωῶς συνδεομένους μετ' αὐτῆς κλάδους τῆς καθ' ὅλου Ὁρθοδόξου Θεολογίας.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

M. Z. Κοπιδάκη, *Τὸ Γ' Μακκαβαίων καὶ ὁ Αἰσχύλος. Αἰσχύλειες μνήμης στὸ λεκτικὸ καὶ στὴ θεματογραφία τοῦ Γ' Μακκαβαίων*, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 148.

Ἡ ὡς ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβὴ ἐγκριθεῖσα ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἐργασία αὕτη τοῦ κ. Μ. Κοπιδάκη, ἤδη ἐπικούρου Καθηγητοῦ αὐτῆς, ἀναφέρεται εἰς θέμα τὸ ὁποῖον εἶναι ἐνδιαφέρον καὶ σπουδαῖον διὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς τε κλασικῆς καὶ τῆς παλαιοδιαθηκικῆς γραμματείας, συγχρόνως δὲ λεπτὸν καὶ δυσχερές. Καὶ τοῦτο διότι, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἄπτεται καὶ τοῦ προβλήματος τῶν πιθανολογούμενων καὶ ποικιλοτρόπως σχολιαζομένων θύραθεν ἐπιδράσεων ἐπὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὡς λέγει ὁ κ. Κ., ἀναγιγνώσκων τὴν Π. Διαθήκην ἐκ τῆς μεταφράσεως τῶν Ἐβδομήκοντα (Ο') ἀμέσως μετὰ τοὺς τραγικούς, διέκρινεν εἰς πολλὰ χωρία τοῦ δευτεροκανονικοῦ βιβλίου Γ' Μακκαβαίων ἔχνη αἰσχυλείου λεξιλογίου. Καὶ κατόπιν μιᾶς πρώτης σχετικῆς διερευνήσεως εἰς τὰ λεξικά, συνήγαγε τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τούτου «λεξιθηροῦσε» εἰς τὸν Αἰσχύλον (σελ. 5). Τοῦτο δὲ ἀπέτελεσε τὴν ἀφορμὴν διὰ νὰ ἀσχοληθῇ μετὰς σχέσεις ἐξαρτήσεως τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου ἐκ τῆς αἰσχυλείου δραματουργίας.

Ἡ διατριβὴ ἀπαρτίζεται ἐκ πέντε κεφαλαίων. Εἰς τὸ πρῶτον γίνεται λόγος περὶ τοῦ συμπληρωματικοῦ χαρακτήρος καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀξιοπιστίας τοῦ Γ' Μακκαβαίων (σελ. 7-34). Εἰς μίαν ἐνημερωτικὴν ἐπ' αὐτῶν εἰσαγωγὴν, ὁ σ. ὑποστηρίζει ὅτι τὸ βιβλίον ἔχει ἱστορικὸν ὑπόβαθρον, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὠκοδομήθη μία ἱστορικοφανὴς διήγησις, θεωρῶν ὅπως δῆποτε ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο ἔχει ἐκδηλὸν μυθιστοριακὸν χαρακτήρα (σελ. 8). Τὴν ἄποψιν ταύτην δὲν θεωροῦμεν ἀβάσιμον, λαμβάνοντες ὑπ' ἑφιν τὸν δημόδη χαρακτήρα τοῦ βιβλίου καὶ κυρίως τὰς ὑπερβολὰς τὰς ὁποίας περιέχει, ἔνεκα τῶν ὁποίων ἡμφεσθητήθη ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν ἢ ἱστορικότης τῆς ἐν αὐτῷ διηγήσεως. Διὰ τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ σ. ὅτι «εἶναι ἐντελῶς συμβατικὸς» (σελ. 8), διότι πράγματι τὸ Γ' Μακκαβαίων δὲν σχετίζεται ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου πρὸς τὸ Α' καὶ Β'. Ἐρωτᾷ δὲ ὁ κ. Κοπιδάκης: «ἂν τὸ ἔπιτλο χειρόγραφο τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ ἔργου ἔτυχε νὰ βρισκῆται ἀμέσως μετὰ τὰ χφφ τοῦ Α' καὶ Β' Μακκ. δὲν ἦταν εὐλόγο νὰ ὀνομαστῆι τὸ ἔργο συμβατικὰ Γ' Μακκαβαίων;» (αὐτόθι). Ἡ ἄποψις αὕτη εἶναι ἐπίσης ὀρθή, ἔχει δὲ καὶ ὑπ' ἄλλων διατυπωθῆ (βλ. προχείρως Π. Μπρατσίου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, Ἀθήναι, 1937, σελ. 261).

Ἐν συνεχείᾳ ὁ κ. Κ. ἀσχολεῖται μὲ τὰς πηγὰς ἀπὸ τὰς ὁποίας ἤντησεν ὁ συγγραφεὺς τοῦ Γ' Μακκαβαίων γλωσσικὸν καὶ θεματογραφικὸν ὑλικόν, καὶ αἱ ὁποῖαι εἶναι τὰ βιβλία Ἑσθῆρ, Α' καὶ Β' Μακκαβαίων, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀριστέου καὶ ὁ Αἰσχύλος, μὲ τὸν ὁποῖον ἀσχολεῖται κεχωρισμένως εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον. Διὰ τῆς ἐπισημάνσεως παραλλήλων χωρίων ἀποδεικνύει τὰς σχέσεις τοῦ Γ' Μακκαβαίων πρὸς τὰς ὡς ἄνω πηγὰς καὶ κυρίως τὴν ἐξάρτησίν του ἐξ αὐτῶν. Νομίζομεν ὅτι ἐν τῇ ἐν σελ. 17, στιχ. 8, φράσει «τοῖς δὲ Ἰουδαίοις πένθος» (Γ' Μακκ. 4,2) δέον νὰ προστεθῇ μετὰ τὸ «Ἰουδαίοις» καὶ ἡ ἐν τῷ κειμένῳ λέξις «ἄλληκτον» ἢ (κατὰ τὴν σπουδαίαν Σήξτερον ἔκδοσιν τοῦ 1587, [«Sixtina»]) «ἀνήκεστον», ἢτοι «ἄλληκτον (ἢ ἀνήκεστον) πένθος», ὥστε νὰ ἐναρμονίζεται τὸ χωρίον τοῦτο πρὸς τὸ ἐναντι αὐτῷ παρατιθέμενον παράλληλόν του «πένθος μέγα τοῖς Ἰουδαίοις» (Ἑσθῆρ 4,3). Τὸ ἐν σελ. 23, στχ. 14, ὡς παράλληλον τοῦ Β' Μακκ. 1,24 παρατιθέμενον χωρίον δὲν εἶναι τὸ Γ' Μακκ. 2,1 ἀλλὰ τὸ 2,2-3. Τὰ ἐν σελ. 24, στχ. 8, ἐκ τῶν κάτω Β' Μακκ. 9,18-19 καὶ Γ' Μακκ. 6,41-2 εἶναι 9,18-20 καὶ 6,41 ἀντιστοιχῶς. Τὸ ἐν σελ. 25, στχ. 3, χωρίον Γ' Μακκ. 2,23 δέον νὰ διορθωθῇ εἰς 2,33 καὶ τὸ ἐν συνεχείᾳ (στχ. 6) 6,23 εἰς 6,32. Ἐν σελ. 33 μνημονεῦεται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ ἀπόκρυφον βιβλίον τῆς Π. Διαθήκης Assumptio Mosis. Τοῦτο παρατίθεται καὶ εἶναι γνωστὸν παρ' ἡμῖν ὡς Ἀνάληψις Μωυσέως». Ἐν τῇ ἰδίᾳ σελίδι διατυπῶνται μετ' ἐπιφυλάξεως ἡ προσωπικὴ ἄποψις τοῦ σ., ὅτι τὸ Γ' Μακκαβαίων θὰ ἐγράφη περὶ τὸ 40 μ.Χ. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὰ ἀξιοπρόσεκτα ἐπιχειρήματά του, θεωροῦμεν σοβαρὰν τὴν ἄποψίν του ταύτην, ἐνδεδειγμένην δὲ καὶ τὴν ἐν προκειμένῳ ἐπιφυλακτικότητά του.

Τὸ δεύτερον κεφ. ἔχει μεγάλην βαρύτητα ὕσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐρευνώμενον θέμα, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν εἶναι ἐκτενές. Ἐν αὐτῷ ὁ σ. ἀσχολεῖται εἰδικῶς μὲ τὰ «λεκτικά καὶ θεματικά δάνεια ἀπὸ τὸν Αἰσχύλου», ἐξετάζων ἐμβριθῶς ὠρισμένα ἐνδιαφέροντα χωρία τοῦ Γ' Μακκ., εἰς τὰ ὁποῖα, ὡς ἀποδεικνύει, ὑπόκεινται αἰσχυλικά πρότυπα. Ταῦτα δὲ εἶναι τὰ ἐξῆς: Γ' Μακκ. 1,14-15. 28-29. 4,1-9. 11-15. 5,1-7. 23-26. 45-51. 6,16-17. 31-32 (σελ. 36-51).

Εἰς τὸ τρίτον κεφ. (σελ. 52-64), σχολιάζων λεπτομερῶς τὴν περικοπὴν Γ' Μακκ. 6,1-12, ἐπισημαίνει τὰ χωρία τὰ ὁποῖα παρέχουν στοιχεῖα διὰ νὰ διερευνηθῇ ἡ ἀπομίμησις («ζήλωσις» βλ. κατωτέρω) τοῦ αἰσχυλείου ὕφους εἰς τὴν ἐν 6,1-15 γνωστὴν προσευχὴν τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ ἐπιφανοῦς ἱερέως Ἑλεαζάρου. Μὲ πειστικότητά ἀποδεικνύει ὁ κ. Κ. τὴν λεξιθηρίαν καὶ ἄλλα τινὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν πράγματι περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Αἰσχύλου εἰς τὴν προσευχὴν τοῦ Ἑλεαζάρου, προτείνει δὲ μίαν ἰδικὴν του παρανάγνωσιν τῆς σχετικῆς ἀφηγήσεως (σελ. 63-64).

Εἰς τὸ τέταρτον κεφ. (σελ. 65-73), δι' ἐπιτυχῶν κριτικῶν καὶ ἐρμηνευτικῶν σχολίων εἰς αἰσχυλικά χωρία, διατυπώνει εἰκασίας τινὰς περὶ τῆς ποιότητος καὶ τῆς καταστάσεως τοῦ αἰσχυλικοῦ κειμένου τὸ ὁποῖον εἶχεν ὑπ' ὄψει του ὁ συγγραφεὺς τοῦ Γ' Μακκαβαίων. Συγχρόνως ἐξετάζει καὶ τὴν ἀναγκαιότητα, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν εὐστοχίαν ἐπεμβάσεων καὶ προτάσεων, γενομένων κατὰ καιροῦς ὑπὸ νεωτέρων φιλολόγων εἰς νοσοῦντα ἢ προβληματικά χωρία τοῦ αἰσχυλικοῦ κειμένου.

Εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἰουδαῖοι αἰσχυλίζοντες» πέμπτον κεφ. (σελ. 74-85), ὁ σ. ὀμιλεῖ διὰ τὸ ρεῦμα τὸ ὁποῖον ἐπεκράτει κατὰ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν ἐποχὴν, καθ' ὃ πολλοὶ ἐκ τῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐμιμοῦντο κλασικοὺς συγγραφεῖς, ἔχοντες τούτους ὡς πρότυπα. Τὴν μιμητικὴν αὐτὴν προσπάθειαν, ἥτις ἐνίοτε ἦτο καὶ ἀνταγωνιστικὴ μιμησις καὶ πραγματικὴ ἄμιλλα καὶ ἐκαλεῖτο «ζήλωσις», εἶχον καὶ ἐκπρόσωποι τῆς ἑλληνοφάνου Ἰουδαϊκῆς γραμματείας. Οὕτως ὁ συγγραφεὺς τοῦ Γ' Μακκαβαίων ἐπέλεξεν ὡς πρότυπον αὐτοῦ τὸ ἔργον τοῦ Αἰσχύλου, τὸ ὁποῖον ἦτο ἰδεῶδες ὑπόδειγμα διὰ τὴν ἐξιστόρησιν ἐνός

διαγωμῷ (σελ. 76), τοῦ θέματος, δηλαδή, τοῦ βιβλίου. Ἄλλως τε καὶ ἡ ἐν γένει ἰουδαϊκὴ διανόησις ἐξεδήλωνεν, ἤδη ἀπὸ παλαιότερας ἐποχῆς, ζωηρὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὸ ἔργον τοῦ Αἰσχύλου. Ἐδῶ ὅμως ὁ κ. Κ. δὲν περιορίζεται εἰς τὸ Γ' Μακκαβαίων, συμφάνως πρὸς τὸν τίτλον τῆς διατριβῆς, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν Σοφ. Σολομώντος, τὸν Ἐζεκιῆλον (οὐδεμίαν σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὸν προφήτην Ἰεζεκιήλ!), εἰς τὸν Ἰώβ, τὸν Φίλωνα καὶ εἰς τοὺς Ἰουδαίους γενικῶς, καὶ φέρει εἰς φῶς ὁμοιότητας πρὸς παλαιοδιαθηκικὰ βιβλία, ἐκ τῶν ὁποίων παραθέτει παράλληλα πρὸς τὰ αἰσχυλικὰ κείμενα (σελ. 80 ἐξ.). Διόγω ἀβλεπτημάτων, προφανῶς, διὰ τὸ ἐν σελ. 81-82 παρατιθέμενον χωρίον Ψαλμ. 7,13-14 σημειοῦται 7,13 καὶ διὰ τὸ ἐν σελ. 83, στχ. 10, χωρίον Ἐξ. 21,23-25 σημειοῦται 21,23-4. Πρέπει δὲ καὶ τὰ ἐν σελ. 102 ὑποσημ. 41 σημειούμενα χωρία Σοφ. Σολ. 18,5 καὶ Β' Βασ. 90,42, νὰ διορθωθοῦν εἰς Σοφ. Σολ. 18,15 καὶ Γ' Βασ. 21(20),42.

Μετὰ τὰς πολυαριθμούς καὶ πλούσιον ἐπιστημονικὸν ὕλικὸν περιεχούσας ὑποσημειώσεις τῶν πέντε κεφαλαίων τῆς διατριβῆς (σελ. 86-131), παρατίθενται βραχυγραφίαι, πίνακες αἰσχυλικῶν καὶ μακκαβαϊκῶν χωρίων καὶ λέξεων καὶ χρησιμώτατον εὑρετήριο, ἐν τέλει δὲ καὶ περιλήψις τοῦ ἔργου εἰς τὴν γαλλικὴν (σελ. 132-148).

Διὰ τῆς εὐρείας ταύτης ἐρεύνης του ὁ σ. ἐρμηνεύει μετ' ἐμφανοῦς ἐπιτυχίας τὴν ἐξάρτησιν τοῦ Γ' Μακκαβαίων ἐκ τοῦ αἰσχυλείου ἔργου. Ὁρθῶς δὲ σκεπτόμενος ἐπεξέτεινε τὴν ἐρευνάν του καὶ εἰς ἄλλα κείμενα τῆς ἑλληνοφώνου ἰουδαϊκῆς γραμματείας, διότι οὕτως ἐφώτισε πληρέστερον τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν τοιαύτην ἐξάρτησιν καὶ καταχώρωσε τὰ σχετικὰ πορίσματά του. Πρὸς διεξαγωγὴν τῆς ἐρεύνης του ἐχρησιμοποίησεν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ πολλὰ εἰσδικὰ παλαιοδιαθηκολογικὰ συγγράμματα, καὶ ἐκινήθη ἀνέτως καὶ εἰς τὸν ξένον δι' αὐτὸν χῶρον. Ἦτο, βεβαίως, εὐκόλον νὰ παρασυρθῆ εἰς σύγχυσιν (τῆς γραφῆς μόνον) τοῦ ὀνόματος τοῦ προφήτου Ἰεζεκιήλ (βλ. σελ. 15) πρὸς ἐκεῖνο τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, πιθανῶς, ζήσαντος Ἑλληνο-ἰουδαίου δραματικοῦ ποιητοῦ τοῦ Β' π.Χ. αἰῶνος Ἐζεκιήλ (βλ. σελ. 78), τὸν ὁποῖον γράφει καὶ Ἐζεκιήλον (βλ. σελ. 75, 77). Ἡ μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὀνομάτων διάκρισις εἶναι δυσχερὴς δι' ἕνα μὴ βιβλικὸν θεολόγον, δεδομένου μάλιστα ὅτι ὑπὸ τῶν ξένων ἐπιστημόνων γράφονται ταῦτα σχεδὸν ὁμοιοτύπως. Ἐξ ἄλλου μεταφράζων, προφανῶς, ἀντιστοίχους ξένους ὄρους καὶ τίτλους, ἀποκαλεῖ «Συμπληρώματα» τὰ παρ' ἡμῖν δοκίμως ἀποκαλούμενα «δευτεροκανονικὰ τεμάχια» ἢ «προσθήκαι» τοῦ βιβλίου τῆς Ἐσθῆρ (βλ. σελ. 14,15,16).

Αἱ παρατηρήσεις αὗται, πάντως, εἶναι μικρᾶς σημασίας καὶ δὲν μειώνουν τὴν ἀξίαν τῆς διατριβῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀξιόλογον συμβολὴν εἰς τὴν περαιτέρω διερεύνησιν τοῦ συζητουμένου προβλήματος τῶν ἑλληνικῶν ἐπιδράσεων ἐπὶ τῆς ἰουδαϊκῆς γραμματείας καὶ σκέψεως τῶν βραδυτέρων ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὁ κ. Κοπιδάκης καλύπτει, νομίζομεν, σημαντικὸν ἐπιστημονικὸν κενόν. Καὶ εἶναι ἐπαίνου ἀξίος τόσοσιν διὰ τοῦτο ὅσον καὶ διὰ τὸ ὅτι ἐπραγματεύθη τὸ λεπτόν καὶ εὐαίσθητον διὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς Βίβλου θέμα του ὄχι μόνον μετ' ἐμβριθείας, ἀλλὰ καὶ μετὰ τῆς δεούσης προσοχῆς. Ἄς ἐπιτραπῆ δὲ συναφῶς νὰ διευκρινήσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι αἱ ὀρθῶς καὶ ἐπιτυχῶς ἐπισημανθεῖσαι ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἄνω ἑλληνικαὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τοῦ Γ' Μακκαβαίων δὲν ἔχουν θίξει τὴν οὐσίαν τῆς παλαιοδιαθηκικῆς θρησκείας, διότι εἶναι μορφολογικοῦ κυρίως χαρακτήρος καὶ ἀφοροῦν εἰς ἐν δευτεροκανονικὸν καὶ μάλιστα λαϊκὸν καὶ ὄχι θεολογικὸν βιβλίον τῆς Π. Διαθήκης.

Νίκου Ἀ. Μαρτσούκα, *Οὐκουμηνικὴ Κίνησις, Ἱστορία-Θεολογία, Θεσσαλονίκη*, Ἐκδόσεις Π. Πουρναρά, 1986, σελίδες 339 (Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 4).

Κατὰ τὸν συγγραφέα, «Ἐνα μεγάλο μέρος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου εἶναι ἀντλημένο ἀπὸ δὺς προηγούμενες μελέτες μου: 1) Ὁ Προτεσταντισμός, Θεσσαλονίκη 1978. 2) Ἡ συμβολὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στὸ χάρο τῆς Οἰκουμηνικῆς Κινήσεως, Θεσσαλονίκη 1979» (βλ. σ. 327, ὑπόσημ. 12). Βιβλιοκρισίᾳ τοῦ δευτέρου ὑπὸ Β. Θ. Σταυρίδου, βλ. «Θεολογία» 53 (1982) 1180-1181. Τὰ ὅσα ἀκολουθοῦν ἐδῶ προϋποθέτουν τὴν ὡς ἄνω βιβλιοκρισίαν. Ἔτσι, τὸ βιβλίον, χωρὶς νὰ φαίνεται εἰς τὸ σχεδιάγραμμα, περιλαμβάνει δύο αὐτοτελεῖς, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, μέρη (Προτεσταντισμός — Οἰκουμηνικὴ Κίνησις), τὰ ὁποῖα ἕμως συμπλέκονται καὶ συνδέονται ὀργανικῶς καὶ κατὰ ἓνα ἀριστοτεχνικὸν τρόπον τὸ ἓν πρὸς τὸ ἄλλο. [Περιεχόμενα, σ. 337-339. Πρόλογος, σ. 5-9. Εἰσαγωγή, σ. 11-23. Μέρους I: Προτεσταντισμός, σ. 25-199. Κεφ. Α', Ἀνατολὴ καὶ Δύσις, σ. 25-69. Κεφ. Β', Γένεσις καὶ Διαμόρφωσις τοῦ Προτεσταντισμοῦ, σ. 71-114. Κεφ. Γ', Σχέσις τῆς Μεταρρύθμισις πρὸς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν καὶ τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, σ. 115-329. Κεφ. Δ', Δυτικὴ Θεολογία μετὰ τὴν Μεταρρύθμισιν, σ. 131-199. Μέρους II: Οἰκουμηνικὴ Κίνησις, σ. 201-327. Κεφ. Ε', Ἐνότητις καὶ Μαρτυρία, σ. 201-279. Κεφ. ΣΤ', Θεολογικὴ Προσέγγισις, σ. 281-304. Κεφ. Ζ', Τὸ Μέλλον, σ. 305-327. Εὐρετήρια (Α'-Β'), σ. 329-335].

«Τὸ παρὸν ἔργο δὲν θὰ ἀρκεστῆ μονάχα σὲ μιὰ ἱστορικὴ περιγραφὴ τῶν γεγονότων, πού σχετίζονται μετὰ τὴν Οἰκουμηνικὴν Κίνησιν, ἀλλὰ κυρίως θὰ προβάλλει τὴν θεολογικὴν διάστασιν αὐτοῦ τοῦ φαινομένου... Τὸ παρὸν ἐγχειρίδιον, ἐκτὸς ἀπὸ ἱστορίαν, θὰ εἶναι καὶ θεολογία» (σ. 8).

Ἡ βιβλιογραφία δίδεται ἐντὸς κειμένου καὶ εἰς τὰς ὑπόσημειώσεις. Περιορίζεται μόνον εἰς τὰ βασικὰ καὶ οὐσιώδη βοηθήματα, εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὰς ἄλλας γλώσσας. Εἰς τὴν δευτέραν ταύτην ἐκδοσιν τῆς Οἰκουμηνικῆς Κινήσεως, ὁ συγγραφεὺς στηρίζεται περισσότερον εἰς ἰδικὰ του παλαιὰ, νεώτερα καὶ σύγχρονα ἔργα (σ. 11, 25, 26, 44, 45, 47, 62, 68-69, 83, 104, 107, 223, 243, 253, 282, 291, 320 καὶ ἄλλαχού). Δι' ὠριμένα ἀπὸ αὐτὰ, καθὼς καὶ διὰ μερικὰ πρόσωπα, προβαίνει εἰς ἀναλόγους κρίσεις (συγκρίσεις) καὶ χαρακτηρισμοὺς (σ. 6, 8-9, 14, 47, 60, 71, 115, 127, 139, 142, 154, 162, 170, 174, 184, 211-213, 231-235), συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ γράφοντος (8-9, 217, 278-269). (Ἴδε καὶ Β. Θ. Σταυρίδου, Ἱστορία τῆς Οἰκουμηνικῆς Κινήσεως, Ἀθήναι, 1964, β' ἔκδ., Θεσσαλονίκη, 1984). «Ὡστόσο ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς ἐπιθυμῶ νὰ συστήσω ἐκθύμως τὴν παραπάνω ἐκδοσιν, μιὰ ἐξαιρετικὴ καὶ ὀλοκληρωμένη ἐργασία» (σ. 9). Καὶ μετὰ μίαν δόσιν νοσταλγίας: «Ὅλοι οἱ νεώτεροι, πού ἀσχοληθήκαμε κατὰ καιροὺς μετὰ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ μάθημα τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, στὰ πρῶτα μας βήματα πολλοὺς ἐρεθισμοὺς εἶχαμε πάρει ἀπὸ τὸ παραπάνω σύγγραμμα τῆς πρώτης ἐκδοσεως. Ὅμως τὸ παρὸν ἔργο ἔχει νὰ παρουσιάσει πληρότητα καὶ ἀριότητα, πού τὸ κάνει πολὺ χρήσιμο ἐγχειρίδιον γιὰ τοὺς ἐργάτας τῆς οἰκουμηνικῆς κινήσεως, τοὺς φοιτητὰς, τοὺς ἱστορικοὺς καὶ γενικὰ τοὺς θεολόγους». [Ν. Μαρτσούκα, Βιβλιοκρισία, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 69, (1986) 446-447].

Εἰς τὸ βιβλίον αὐτοῦ κυριαρχεῖ ἡ φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ θεώρησις τῶν ἐκτιθεμένων, δηλαδὴ τῶν γεγονότων, τῶν προσώπων, κτλ. Παρὰ ταῦτα, ἰδίως εἰς τὸ Α' Μέρος, τὸ περὶ τοῦ δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ (Προτεσταντισμοῦ), καὶ ὁ ἱστορικὸς παράγων βαίνει παραλλήλως πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς καὶ θεολογικὰς ἀντιλήψεις τοῦ συγγραφέως, μετὰ γνώμονα ἐδῶ, ἐὰν κατανοῶ ὀρθῶς, τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας.

Χρησιμοποιεῖ ἢ παραθέτει τοὺς ὀρισμοὺς, τὰς ὀρολογίας, τὰς ὀνομασίας, ἐνίοτε νέας (σ. 5, 21, 23, 46, 47, 53, 61, 74, 151, 202, 319, 327). Διὰ τὰ παρατιθέμενα παρουν-

σιάζει τὰς ἀρχὰς αὐτῶν, τὴν μετέπειτα κατὰ στάδια ἐξέλιξιν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῶν. Λεπτομερέστερον, τὰ αἷτια (σ. 32, 37, 251), ἢ τὰς προϋποθέσεις (σ. 83, 282-, 289), τὰς ἐξελλίξεις (σ. 33, 47, 91, 129, 138-, 228-, 262-, 305-327), τὰς ἀντιθέσεις (σ. 20, 49, 82-83, 85-), τὰ παραδείγματα (σ. 51-52), τὰ ἐρωτήματα (σ. 161, 189, 303-304, 309, 315), τὰ προβλήματα (—ισμὸν), (σ. 297, 313 ἐξ.), τὰς ἱστορικὰς παρενθέσεις (σ. 38, 45, 64), τὴν σύνδεσιν τῶν προηγουμένων πρὸς τὰ ἐπόμενα, καὶ τὰνάπαλιν (σ. 150, 169-170, 223, 239, 251) καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμόν τῶν γεγονότων (σ. 37, 43, 58 καὶ εἰς ὁλόκληρον τὸ βιβλίον), τὴν περιγραφὴν (σ. 36, 45), τὸν αὐτοέλεγχον (σ. 278), τὰς διαπιστώσεις (σ. 42, 300-315), τὰς ἐπιπτώσεις (σ. 42), τὰ ἐπακόλουθα (σ. 74, 80, 87, 89, 140, 174), τὰ ἀποτελέσματα (σ. 15, 37), τὰ συμπεράσματα (σ. 282-).

Καὶ εἰς τὴν δευτέραν ταύτην ἔκδοσιν ἡ δεοντολογία συχνὰ κάμνει τὴν ἐμφάνισίν της. Συναντῶνται αἱ ἐκφράσεις «πρέπει», «ὀφείλει», «χρειάζεται», «εἶναι ἀπαραίτητο», «ἀδὲν εἶναι ἐπιτρεπτό», κ.ἄ. (σ. 13-19, 21-22, 28, 49, 51, 58, 65, 116-117, 129, 136, 151, 157, 168, 183, 186, 194, 201, 224, 226, 231, 237, 241-249, 255-256, 268, 270-279, 285, 289-291, 295, 300-304, 306-315, 320-).

Ὁ συγγραφεύς, στηριζόμενος, ὅπως ἐλέχθη προηγουμένως, εἰς τὰς προσωπικὰς ἐμπειρίας καὶ τὰ δημοσιεύματά του, ὡς καὶ εἰς ἄλλους συγγραφεῖς, ἐκφράζει μὲ ἄνεσιν τὰς ἀτομικὰς του σκέψεις (σ. 13, 15, 49, 53, 60, 64-69, 72-73, 186-189, 239, 243-249, 260-261, 301-327 καὶ ἄλλαχού).

Ὁ ἴδιος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενόν του, τὴν Οἰκουμενικὴν Κίνησιν τὴν ἐκλαμβάνει ὑπὸ τὴν εὐρείαν αὐτῆς ἔννοιαν, δηλαδὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν σχέσεων ἥδη ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, μολοντι ἀπὸ τεχνικῆς πλευρᾶς ὀμιλεῖ καὶ διὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς συγχρόνου Οἰκουμενικῆς Κινήσεως κατὰ τὸν Κ' αἰῶνα (σ. 202-203). Τοιοῦτοτρόπως, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κατ' ἐξοχὴν Β' Μέρος τοῦ βιβλίου περὶ τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως (σ. 201-327), ἀναφέρεται, ὅπουδῆποτε τὸ θεωρεῖ κατ'ἀλλῆλον, ρητῶς εἰς τὴν κίνησιν αὐτὴν πρὸ τοῦ Κ' αἰῶνος (σ. 5-9, 11-23, 29, 39-40, 44, 54, 60, 94-96, 99, 103, 109-110, 116, 119-120, 134-136, 141-143, 157, 185-189, 201-327). Τὴν Οἰκουμενικὴν Κίνησιν τὴν κρίνει θετικῶς.

Πάλιν τὸ Β' Μέρος, περὶ τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως (σ. 201-327) ἐνδιαφέρει ἀμέσως τὴν Ὁρθοδοξίαν. Ἄλλ' ὁ συγγραφεύς, ὅπως πράττει διὰ τὴν Οἰκουμενικὴν Κίνησιν, ἔτσι καὶ τὴν Ὁρθοδοξίαν τὴν συνδέει καὶ μὲ τὰ προηγούμενα (σ. 3, 29-30, 34-35, 37-38, 40, 42, 54, 63, 66-69, 71-72, 94-96, 99, 102, 107, 122, 128-129, 134, 140-141, 151, 185-187, 196-198, 201-327). Τὸ αὐτὸ κάμνει, ὅπουδῆποτε χρειάζεται, καὶ διὰ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον (σ. 127-128, 203, 206, 215-227, 241-245, 288-289), τοῦ ὁποῦ, ὅπως καὶ ὁλόκληρου τῆς Ὁρθοδοξίας, τὴν θετικὴν προσφορὰν εἰς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν τομέα ἐξάγει.

Ἀπὸ τυπογραφικὴν ἀβλεψίαν ἡ ἔναρξις τῆς Β' Βατικανῆς συνόδου τοποθετεῖται τὸ 1963 ἀντὶ τοῦ 1962 (σ. 121). Ἡ εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις μυστηριακὴ ἐπικοινωνία τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ τῆς ρωσικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἤρθη τὸ 1986, δι' ἀποφάσεως τῆς ἱεῶς συνόδου τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας (σ. 300-302). Παρατίθενται κατὰ σειράν τὰ εἰς τὴν ἱστορίαν συμβάντα σχίσματα μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως (σ. 54-58).

Διὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἱστορίας τοῦ δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ (Προτεσταντισμοῦ), εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἔχομεν τὰ ἐγχειρίδια Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων καὶ μερικὰς ἐργασίας ἀναφερομένας εἰς ἰδιαιτέρα κεφάλαια μόνον τούτου. Ἰδιαιτέρως δὲ διὰ τὸν Προτεσταντισμὸν μερικὰς ἐργασίας καὶ τὸ νεώτερον κάπως κείμενον:

Θυατείρων Ἀθηνῶν Καραβάνου, Ἱστορία τῆς ἐν τῇ Δύσει Προτεσταντικῆς Μεταρρυθμίσεως, τόμος Α', Πόμπρετ Σέντερ, Κονν., ΗΠΑ 1946. Β. Θ. Σταυρίδου, Βιβλιογραφία τοῦ Δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ, κείμενον πολυγραφημένον, Θεσσαλονίκη 1986, (ὑπὸ ἐκδόσιν).

Τὸ Α' Μέρος τοῦ ὑπὸ παρουσίᾳσιν ἔργου παρέχει, κατὰ ἓνα συνοπτικὸν τρόπον, τὰς κυριωτέρας φάσεις τῆς ἐξελλίξεως τοῦ δυτικοῦ χριστιανισμοῦ, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Τὸ δὲ Β' Μέρος μίαν εὐσύνοπτον καὶ περιεκτικὴν θεώρησιν ἀπὸ θεολογικῆς (καὶ ἱστορικῆς) πλευρᾶς τοῦ φαινομένου τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως. Ἡ ὅλη ἐργασία εἶναι μίᾳ προσφορᾷ ἐνὸς ὄριμου ἐπιστήμονος-μελετητοῦ-συγγραφέως εἰς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν τομέα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Ἀθανασίου Ε. Καραθανάση, *Ἡ Φλαγγίνειος Σχολὴ τῆς Βενετίας*, (β' ἔκδ.), Θεσσαλονίκη, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Ἀδελφῶν Κυριακίδη, 1986, σελίδες α'-η', 1-396, πίνακες.

Ὁ Ἀθανάσιος Ε. Καραθανάσης ἐτελείωσε τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1964-1969). Κατόπιν διετέλεσεν ὑπότροφος τοῦ ἑλληνικοῦ ἰνστιτούτου Βενετίας (1969-1971), ὅπου εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ μελετήσῃ τὰ βενετικὰ ἀρχεῖα καὶ τὰ ἀρχεῖα τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Βενετίας. Τὸ 1976 ἀνεκηρύχθη διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ αὐτὸ πανεπιστήμιον, μὲ διατριβὴν τὴν ὡς ἄνω ἐργασίαν (α' ἔκδ., Θεσσαλονίκη 1975, β' ἔκδ., 1986). Τὸν Δεκέμβριον 1983 ὑπέβαλεν εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὴν ἐπὶ ὑψηλοῦ διατριβὴν: Οἱ Ἑλληνας Λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714), Θεσσαλονίκη 1982, καὶ ἐξελέγη ὑφηγητῆς τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ὀνομασθεὶς ἄμισθος ἐπίκουρος καθηγητῆς. Παραλλήλως, ἀπὸ τοῦ 1974 καὶ μέχρι σήμερον ἐργάζεται εἰς τὸ ΙΜΧΑ ὡς ἐπιστημονικὸς συνεργάτης του. Ἐν τῷ μεταξύ, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1984, τὸ Τμήμα Ποιμαντικῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τὸν προσέλαβεν ὡς ἐντεταλμένον ἐπίκουρον καθηγητὴν διὰ τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ. Τὸ ἔτος 1985 ἔλαβε τὸ πτυχίον τοῦ ἰδίου τμήματος καὶ εἶναι ὑποψήφιος εἰς αὐτὸ διδάκτωρ, μὲ τίτλον διατριβῆς: Ἡ Μητρόπολις Νευροκοπίου κατὰ τὸ Μακεδονικὸ Ἀγῶνα.

Ὁ Ἀθανάσιος Ε. Καραθανάσης ἐπετέλεσε ὡσαύτως ἐπιστημονικὸν καὶ ἀρχαιῶν ἔργον εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ τὰς χώρας τῶν Βαλκανίων. Ἐδίδαξε τὴν ἑλληνικὴν, ἔδωκε διαλέξεις καὶ μετέσχεν εἰς συνέδρια τῆς εἰδικότητός του. Ἐκτὸς τῶν δύο διατριβῶν του, συνέγραψε περὶ τὰς 70 ἐργασίας καὶ 30 βιβλιοκρισίας. Θεωρεῖται ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀνεγνωρισμένους ἐπιστήμονας διὰ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους μας μετὰ τὴν ἄλωσιν. Πίνακας Περιεχομένων, σ. 395-396. Πρόλογος Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, σ. ζ'-η'. Ὁ Ἀπ. Βακαλόπουλος θεωρεῖ τὴν Πατριαρχικὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Φαναρίου, τὴν αὐθεντικὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τὴν Φλαγγίνειον Σχολὴν τῆς Βενετίας ἀπὸ τὰ λαμπρότερα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα τοῦ Γένους μας κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους. Κρίνει θετικὰ τὸ παρὸν ἔργον καὶ τὸν συγγραφέα του. Πρόλογος, σ. 7-8. Ὁ σκοπὸς διὰ τὴν ἄλωσιν τῆς σχολῆς ταύτης (Βενετία 1665-1797, 1797-1905) ὑπῆρξε, κατὰ τὸν Ὁμαῶν Φλαγγίνην, ἡ δημιουργία καὶ ἀποστολὴ εἰς τὴν Ἀνατολὴν πνευματικῶν στελεχῶν διὰ τὴν κάλλιέργειαν τῶν ἑλληνικῶν γραμμῶν, ἡ στελέχωσις τοῦ ἀνωτέρου ὀρθοδόξου κλήρου καὶ ἡ ἀντιμετώπισις τῆς ΡΚαθολικῆς προπαγάνδας, προσέτι δὲ ἡ ἐνδυνάμωσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔμπορίου εἰς τὴν ἀνατολὴν (σ. 7). Ἡ παροῦσα ἐργασία ἐγράφη διὰ τὴν κάλυψιν τοῦ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὀφισταμένου κενοῦ (σ. 7).

Εισαγωγή, σ. 23-32. Ἡ ἔλλειψις μιᾶς ἀνάλογου ἐργασίας παρότρυνε τὸν συγγραφέα νὰ προβῆ, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ εἰς τὴν διάθεσίν του ἀρχαιολογικοῦ (καὶ βιβλιογραφικοῦ) ὑλικοῦ, εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου του. (σ. 28-32). Συνοπτικῶς ἀναγράφει τὰ ὄνόματα καὶ τὰ ἔργα αὐτῶν, ποὺ ἠσχολήθησαν μὲ τὴν Φλαγγίνειον Σχολήν.

Εισαγωγή στὴ Δεύτερη Ἔκδοσις (σ. 1-6). Ἡ Β' ἔκδοσις εἶναι μία ἀναστατικὴ ἔκδοσις τῆς πρώτης, μὲ βιβλιογραφικὰ καὶ ἄλλα συμπληρώματα καὶ μὲ μιαν σιωπηρὰν διόρθωσιν τυπογραφικῶν καὶ ἄλλων ἀβλεπημάτων τῆς α' ἐκδόσεως. Βραχυγραφίες, σ. 11. Βιβλιογραφία, σ. 12-20.

Μέρος Α', Ἡ Ἰδρυσις καὶ ἡ Λειτουργία τῆς Σχολῆς, σ. 33-221. Πρῶτο Κεφ.: Ὁ Ὡμαῖς Φλαγγίνης (1579-1648) καὶ ἡ Ἰδρυσις τῆς Σχολῆς, σ. 35-64. Δεύτερο Κεφ.: Ἡ Ὁργάνωσις τῆς Σχολῆς, σ. 65-89. Τρίτο κεφ.: Ἡ Λειτουργία τῆς Σχολῆς, σ. 90-221. Μέρος Β', Ἡ Ἐξέλιξις καὶ ἡ Σημασία τῆς Σχολῆς, σ. 223-246. Μέρος Γ', Οἱ Σημαντικότεροι Ἀπόφοιτοι τῆς Φλαγγίνειου, σ. 247-307. Ἐπίμετρο, Ἡ πρόσκαιρη ἀναβίωσις τῆς Σχολῆς στὸ 19ο αἰ. (1797-1905) καὶ ἡ τύχη τοῦ κληροδοτήματος Φλαγγίνης, σ. 308-313. Παράρτημα, σ. 315-394.

Ὁ συγγραφεὺς χρησιμοποιοεῖ, ὅπως ἐλέχθη, πλούσιον ὑλικὸν ἀπὸ τὰ βενετικὰ ἀρχεῖα καὶ τὰ ἀρχεῖα τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Βενετίας. Στῆρίζεται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς αὐτὰ, παραλλήλως δὲ παρενεῖρει ἐντὸς κειμένων, εἰς τὰς ὑποσημειώσεις καὶ εἰς τὸ παράρτημα, ἀνέκδοτα ἔγγραφα, πολλὰ τῶν ὁποίων ἐμφανίζονται εἰς τὴν Ἰταλικήν. Ἄνευρίσκει ἀρκετὰ νέα στοιχεῖα, παραμένοντα ἄγνωστα μέχρι σήμερον (σ. 35, 55-56, 89, 91, 138, 154-158, 185-, 196, 199, 203, 214, 271, 297, 317-339). Προστρέχει καὶ εἰς τὰς προφορικὰς μαρτυρίας (σ. 41-43, 108, 240, 281). Ἡ εἰς τὰς ὑποσημειώσεις, εἰς ἰδιαιτέρον κεφάλαιον καὶ ἐντὸς κειμένου παρατιθεμένη βιβλιογραφία ἱκανοποιεῖ τὸν ἀναγνώστην. Σημειοῦται ἡ περαιτέρω βιβλιογραφία καὶ μία βιβλιοκρισία (σ. 61, 104, 122, 204, 231), καθὼς καὶ ἡ κριτικὴ μερικῶν συγγραφέων (σ. 30, 46, 132, 135, 157, 187-, 254).

Ἄξια σημειώσεως εἶναι τὰ ὅσα λέγονται διὰ τὸ μέλλον: «Τῇ φιλοσοφικῇ παραγωγῇ καὶ γενικότερα τὰ δημοσιεύματα τῶν καθηγητῶν καὶ μαθητῶν τῆς Σχολῆς ἐπιφυλάσσομαι νὰ παρουσιάσω διεξοδικότερα σὲ ἄλλη ἀνάλογη μελέτη» (σ. 8, ὑποσημ. 1). «... ἀπὸ ἀνέκδοτη μελέτη μου γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Κολλεγίου Κωττούνη καὶ Παλαιόκαπα» (σ. 67, ὑποσημ. 3, σ. 185, ὑποσημ. 1). «Ἰλικὸ γιὰ τὴ σύνθεσις βιογραφίας τοῦ Ἰωάννη Πατούσα εἶχε συγκεντρώσει ὁ Λεγκράν» (σ. 115, ὑποσημ. 1). Δι' Ἀγάπιον Λοβέρδον, ὁμοίως (σ. 129, ὑποσημ. 4). Μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γεράσιμος Βλάχος: «Σχολιασμένη ἔκδοσις τοῦ καταλόγου τῆς βιβλιοθήκης Βλάχου ἐτοίμαζε ὁ Π. Μουλᾶς» (σ. 211, ὑποσημ. 2). «Νεώτερες ἐργασίες γύρω ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἰνστιτούτου, καθὼς καὶ ἕνας κατάλογος ποὺ στὸ μέλλον θὰ κυκλοφορήσῃ...» (σ. 216, ὑποσημ. 3). «Τῇ βιογραφίᾳ τοῦ Περιστιάνου ὑποσχέθηκα νὰ γράψῃ ὁ Ἄνθιμος Μαζαράκης... τελικὰ ὅμως δὲν τὴν ἔγραψε» (σ. 272, ὑποσημ. 3). Ἡ ἀναβίωσις τοῦ φλαγγινιανοῦ (1797-1905): «Διεξοδικὴ ἀνάπτυξις τοῦ θέματος θὰ κἀνῃ ὁ συνάδελφος κ. Εὐθ. Σουλογιάννης» (σ. 310, ὑποσημ. 3, σ. 6. «Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας» 26, 1983, 203-326).

Ὁ συγγραφεὺς τηρεῖ τοὺς κανόνας τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης καὶ συγγραφῆς. Διακρατεῖ προσεκτικὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἐνότητα τοῦ ἔργου του, συνδέων τὰ ἀρχικὰ πρὸ τὰ ἐπόμενα καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Παραδέχεται τὴν ὑπαρξίν προβλημάτων, δυσκολιῶν καὶ ἐλλείψεων (σ. 7, 8, 59, 78, 184-185, 300). Κρίνει, συγκρίνει (σ. 193-194, 205), αἰτιολογεῖ (σ. 71), ἐρμηνεύει, σημειώνει τὰ διὰ πρώτην φοράν γενόμενα (σ. 88). Παραθέτει τὰς παρενθέσεις (σ. 54), τὰ παραδείγματα (σ. 205, 208), τὰς ἐπαναλήψεις (ἐνίοτε), τὰς ἐπιφυλάξεις (σ. 262-263), τὰ συμπεράσματα (σ. 194, 207, 219, 234). Κάποτε συμφωνεῖ μὲ ἄλ-

λους (σ. 106, 238), ἐνῶς ἀλλαχοῦ προβάλλει τὰς προσωπικὰς του γνώμας (σ. 96, 101, 112, 119, 147, 205, 212, 262, 298, 302, 306, 313).

Εἰς ἐν βιβλίον τῶν 400 περίπου σελίδων, μὲ τόσας λεπτομερείας καὶ διὰ μίαν ἐποχὴν πολὺ δύσκολον, ὁ συγγραφεὺς ἀναγκάζεται ὅπως χρησιμοποίησιν τὴν ἐπιστημονικὴν εἰλικρίνειαν. Συναντῶνται αἱ ἀνάλογοι ἐκφράσεις, προσφιλεῖς ἴσως εἰς ἐκεῖνον: «ἰσως» (σ. 7, 36, 71, 79, 101, 105, 114, 137, 194, 234, 286, 294, 305), «πιθανῶς» (σ. 88, 100, 103, 112, 124, 127, 136-137, 141, 144-145, 149, 154-, 185, 191, 202, 252, 291, 298, 302-303, 306), «προφανῶς» (σ. 120, 293), ὑποθέσεις (σ. 201, 256, 297), «νομίζομεν» (σ. 80, 120, 146, 156, 188, 191, 193-, 197-198, 202, 236, 286, 299), «πιστεύομεν» (σ. 205, 208, 296, 299), «(Θὰ) πρέπει νὰ εἶναι» (σ. 50, 67, 72, 79, 81, 105, 122, 190, 195, 198, 201, 204, 209, 215-216, 234, 236, 260, 276, 311), «φαίνεται πῶς» (σ. 51, 104, 118, 126-127, 147, 155, 194, 199, 200, 206, 215, 252, 291, 297). 'Αλλὰ καὶ ἡ ἀγνοία, «ἄγνωστον, ἀγνοοῦμεν, δὲν ξεύρομεν, δὲν γνωρίζομεν» (σ. 51, 94, 103, 106-107, 109, 142, 190, 191, 204, 206, 208, 210, 220-221, 250-251, 255, 274-275, 280, 288-291, «δὲν εὐρίσκομεν» (σ. 109, 186, 233), «δὲν ἔχομεν πληροφορίας» (σ. 111), «δὲν ἠμποροῦμεν νὰ μάθωμεν» (σ. 49, 59, 107, 138, 150, 209, 212, 230, 234).

Μολοντί ὁ τίτλος τῆς ἐργασίας εἶναι: 'Ἡ Φλαγγίνειος Σχολὴ τῆς Βενετίας, παρεμπιπτόντως γίνεται λόγος καὶ δι' ἄλλας σχολὰς παρομοίας φύσεως μέσα εἰς τὰς Βενετίας, βενετοκρατουμένας ἢ τουρκοκρατουμένας χώρας καὶ ἄλλοῦ (σ. 23-, 44, 58, 85-, 136, 185, 229, 238-). Δίδονται μερικοὶ χρήσιμοι πίνακες ἢ κατάλογοι προσώπων, ἐργαζομένων ὑπὸ διαφόρους ἰδιότητας εἰς τὴν σχολήν: 'Ἐπόπται (σ. 138-153), Οἰκονόμοι (σ. 153-154), Μαθηταὶ (σ. 154-183, 217-218, 228-). 'Απὸ τοὺς 5187 γνωστοὺς μαθητὰς τῆς σχολῆς προήρχοντο οἱ 15 ἀπὸ τὴν ΚΠολιν, 1 ἀπὸ τὴν Σμύρνην καὶ 1 ἀπὸ τὴν Τένεδον (σ. 183). Εἰς τὰς σελίδας 90-137 μελετῶνται ἐν ἐκτάσει οἱ διδάσκαλοι τῆς σχολῆς, διδομένης δὲ τῆς εὐκαιρίας, καταγράφονται συνολικῶς εἰς ὠρισμένα μέρη τοῦ βιβλίου καὶ τὰ δνόματα τούτων.

'Ο 'Ἡλίας Μηνιάτης (†1714) θεωρεῖται ὁ μεγαλύτερος ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ τῆς τουρκοκρατίας (σ. 108). 'Ο Γεώργιος Βενδόττης (1756-1795) εἶναι ὁ πατὴρ τῆς ἐλληνικῆς δημοσιογραφίας καὶ ὁ πρῶτος ἰδρύσας ἐλληνικὸν τυπογραφεῖον εἰς τὴν Βιέννην (σ. 281-283). 'Ο 'Αντώνιος Κατήφορος (1685-1763) ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος Ἕλλην ἀπολογητὴς τοῦ τεκτονισμοῦ εἰς τὴν Ζάκυνθον (καὶ τὴν Ἑλλάδα), σ. 122. Γίνεται λόγος περὶ τῆς συνηθείας νὰ ἐξομολογοῦνται Ἕλληνες ὀρθόδοξοι εἰς δυτικούς ἱερεῖς (σ. 220-221). Μαθήματα, ποὺ ἐδιδάσκοντο εἰς τὴν Φλαγγίνειον Σχολὴν καὶ ἐνδιέφερον, ἐκτὸς ἄλλων, τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην ἦσαν: ἡ ρητορικὴ (σ. 193-195), ἡ φιλοσοφία (σ. 196-198), ἡ ἠθικὴ (σ. 198) καὶ ἡ θεολογία (σ. 199-200).

'Ἡ παρούσα ἐργασία θεωρεῖται μὲν σημαντικὴ προσφορὰ διὰ τὸ κεφάλαιον τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ θεολογικῶν γραμμάτων μετὰ τὴν ἄλωσιν, καθὼς καὶ ἐν πρότυπον διὰ τὴν συγγραφὴν καὶ ἄλλων παρομοίας φύσεως ἔργων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

'Αθανασίου 'Αν. 'Αγγελόπουλου, 'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία, 'Ἡ Μοναχικὴ Πολιτεία τοῦ 'Αγίου 'Ορους — 'Ιστορία, Τυπικά, Ζωή, Θεσσαλονίκη, 'Εκδοτικὸς Οἶκος 'Αδελφῶν Κυριακίδη, 1987, σελίδες 229, χάρται, εἰκόνες, φωτογραφίαι (Συνεργασία: Θεοχάρης Α. Μωυσίδης, Θεμιστοκλῆς Χ. Ζαχαρέγκας).

Πίνακας Περιεχομένων, σ. 9-12. Βραχυγραφίαι, σ. 8. Προλεγόμενα, σ. 9-12. Α' Γεωγραφία καὶ Προϊστορία, σ. 13-35. Β' 'Ιστορία, σ. 77-84. Γ' Τὰ Τυπικά, σ. 85-184.

Δ' Ἡ Ζωὴ τοῦ Ἁγίου Ὅρους-Στιγμιότυπα, σ. 185-224. Ἐπιλεγόμενα, σ. 225-229. Βιβλιογραφία, σ. 34-35, 83-84, 184, 223-224.

Ὁ καθηγητὴς τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ ἀριστοτελείου πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ἀθανάσιος Ἄν. Ἀγγελόπουλος παρουσιάζει εἰς ἓνα κομψὸν τόμον τὴν περὶ Ἁγίου Ὅρους ἐργασίαν του, ἡ ὁποία χρησιμεύει σὰν ἐγχειρίδιον εἰς τὸ ἐπιλεγόμενον μάθημα περὶ τοῦ Ἁγίου Ὅρους, στὸ τιῆμα ποιμαντικῆς τοῦ ὡς ἄνω πανεπιστημίου (σ. 11-12). Ἡ ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Κυριακίδη γίνεται μὲ πολλὴν προσοχὴν. «Ἐχομε συνείδηση τῶν ἀδυναμιῶν καὶ ἀτελειῶν τῆς πρώτης αὐτῆς προσπάθειάς ὡς πρὸς τὸ Ἅγιον Ὅρος». Ἐκφράζεται ὅμως ἡ πίστις ὅτι μελλοντικὰ θὰ καλυφθοῦν αἱ τυχόν ἀνάγκαι καὶ ἡ ἔκθεσις θὰ καταστῇ πληρεστερά (σ. 12). Ὁ συγγραφεὺς ὀμιλεῖ καὶ ἄλλου διὰ τὸ μέλλον. Διὰ τὴν ἐξερεύνησιν τῶν ἀρχαίων τῶν ἀγιορειτικῶν μονῶν (σ. 68). Διὰ τὴν συμβολὴν εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ τὰς γενικωτέρας ὑποθέσεις τῶν εἰς τὰς χώρας τῆς Ρωσσίας, τῆς (Γεωργίας) Ἰβηρίας καὶ τῶν Βαλκανίων μεταναστευόντων μοναχῶν (σ. 71). Διὰ τὴν συμβολὴν τῶν μοναχῶν γενικῶς ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς (σ. 72), διὰ τὰς τάσεις μεταβολῆς τοῦ αὐτοδιοικήτου τοῦ Ἁγίου Ὅρους, 1941-1949, 1969, 1984 (σ. 78-79). [Ἄς σημειωθῇ, ὅτι τὴν δραματικὴν περίοδον τῆς γερμανικῆς κατοχῆς καὶ τῆς μετέπειτα ἐθνικῆς περιπέτειάς (1941-1949) περιγράφει μὲ τὰ ἀνάλογα κείμενα ὁ καθηγητὴς τοῦ ἰδίου πανεπιστημίου Δ η μ η τ ρ ι ο ς Τ σ ά μ η ς, (Ἅγιον Ὅρος, προσέγγιση στὴν πρόσφατη ἱστορία του, Θεσσαλονίκη, 1986)]. Ἡ βιβλιογραφία παρατίθεται ἐντὸς κειμένου, εἰς τὰς ὑποσημειώσεις καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὸ τέλος κάθε ἐνότῃτος (Α'-Δ'). Κατὰ τὴν παράθεσίν της δὲν ἀκολουθεῖται πάντοτε ἡ ἀλφαβητικὴ σειρά τῶν συγγραφέων, οὔτε ἡ χρονικὴ κατὰτάξις τῶν ἔργων τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως. Περισσότερον παντὸς ἄλλου χρησιμοποιοῦνται αἱ περὶ τοῦ Ἁγίου Ὅρους ἐργασίαι, ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτοι, τοῦ ἐιδικοῦ ἐπὶ τοῦ θέματος καθηγητοῦ Παναγιώτου Χρήστου, γινομένης καὶ τῆς ἀναλόγου μνείας (σ. 78). Ὁ μακαριστὸς Γαβριὴλ Διονυσιάτης χαρακτηρίζεται διὰ τὴν σοφίαν του (σ. 78), ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Θεοχαρίδης ὀνομάζεται «διαπρηπὴς ἱστορικὸς» (σ. 213). Πανατίθενται διάφορα κείμενα ἐντὸς κειμένου. Ὁ συγγραφεὺς, κινούμενος ἐνίοτε μέσα εἰς τὴν ἔλλειψιν πληροφοριῶν, ἀναγκάζεται νὰ χρησιμοποιοῖ ἐκφράσεις, ὡς «πιθανὸν» (σ. 26, 53), «προφανῶς» (σ. 271), «ἴσως» (σ. 27), «πρέπει νὰ ἦταν» ἢ «...εἶχε» (σ. 44, 48). Ὁμιλεῖ διὰ τὴν ἐμφάνισιν καὶ τὴν παρουσίαν, μέσα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, τοῦ μοναχισμοῦ (σ. 39-42). Κατόπιν κινεῖται βῆμα πρὸς βῆμα καὶ παρακολουθεῖ τὴν γένεσιν ἢ ἐμφάνισιν καὶ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν καὶ πορείαν τοῦ ἀναλόγου φαινομένου εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος (σ. 43-). Προβαίνει εἰς διαπιστώσεις καὶ ἐπισημάνσεις διὰ πρόσωπα, γεγονότα καὶ πράγματα (σ. 79-80, καὶ ἀλλαχοῦ). Ἐπισημαίνει, π.χ., τοὺς πνευματικοὺς δεσμούς, τοὺς ὑπάρχοντας μεταξύ τοῦ Ἁγίου Ὅρους καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ τῶν πνευματικῶν ἐπὶ τῆς ἰδρυμάτων ἀμοιβαίως.

Διὰ τὸ Α' Τυπικὸν τοῦ Ἁγίου Ὅρους, τὸν Τράνον ἀπὸ Ἰωάννου Τσιμισκῆ (972), λέγεται: «τὸ ἔγγραφο αὐτὸ εἶναι τὸ ἀρχαιότερον βυζαντινόν, στὸ ὅποιο διασώθηκε ἰδιόχειρος ὑπογραφή βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα» (σ. 54-55). «Τὰ ἀγιορειτικὰ Τυπικὰ ἀποδεικνύονται ἀπὸ τὰ πράγματα τὰ πιδ αὐθεντικὰ στὸ χρόνον νομικὰ κείμενα. Ἡ πείρα, ὡς ἐκ τούτου, δείχνει ὅτι δὲν ἔφθασε ἀκόμα ὁ χρόνος κάποιας βασικῆς ἀναθεώρησης τοῦ σημερινοῦ τυπικοῦ» (σ. 102).

Ἦδη ἀπὸ τῶν πρώτων ἱστορικῶν στιγμῶν τοῦ Ἁγίου Ὅρους τὰ γραφόμενα συνδέονται πρὸς τὰ σήμερον ἐκεῖ κρατοῦντα. Ὑπάρχει ἡ ἐσωτερικὴ ἐνότῃς τῶν λεγομένων (σ. 31, 40, 55, 61-62, 71, 77, 96, 100, 213-215 καὶ ἀλλαχοῦ). Διὰ τὸν Κ' αἰῶνα λέγονται τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: «Ἀπλῶς τὸ α' μισὸ τοῦ 20οῦ αἰ. ἦταν γιὰ τὸ Ὅρος περίοδος συντήρησης τῆς μακραιωνῆς παραδόσεως. Ἀλλὰ στὸ β' μισὸ τοῦ 20οῦ αἰ... ἡ πνευματικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Ὅρους ξεπερνᾷ τὰ ὄριά του, γίνεται παγκόσμια» (σ. 213). «Στὰ μόνά-

στήρια αὐτά, ἀλλὰ καὶ στὰ ἄλλα, παρατηρεῖται σιγά-σιγά μιὰ σταθερὰ πνευματικὴ ἀλλοίωση, συνέχεια τῆς μακροκαινῆς πνευματικῆς παραδόσεως τοῦ Ὁρους. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις παρατηρεῖται κάποια δυσπροσαρμογή, πού ὅμως ἐλπίζεται ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ θὰ ὑποχωρήσει» (σ. 80). «Ἐχει βέβαια, τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ μερικὰ πολὺ ἀνησυχούντα πνεύματα, τοὺς ζηλωτές... Νεώτερο ἰδεολογικὸ κίνημα ἀνησυχούντων πνευμάτων στὸ Ἅγιον Ὄρος εἶναι τῆς νεορθοδοξίας... Σ' ἄλλα αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν δύο ἄλλα πνευματικὰ φαινόμενα, προβληματικὰ φυσικά, ὁ ἠθικισμὸς καὶ ὁ εὐσεβισμὸς» (σ. 214). Πάντως ἡ ἀξιολόγησις τοῦ παρόντος καὶ αἱ μελλοντικαὶ προοπτικαὶ προβάλλουν θετικά (σ. 213-215 καὶ ἄλλαχοῦ).

Εἰς μιαν ἰδιαιτέραν ὑποδιαίρεσιν «Σύγχρονες Ἀγιορειτικὲς Μορφές (20 αἰ.)», σ. 217-222, ὁ συγγραφεὺς κατατάσσει, εἰς δύο κατηγορίας, μὲ ὑποδιαίρεσεις: Α' τοὺς κοιμηθέντας καὶ Β' τοὺς ζώντας μοναχοὺς, μὲ τὰ ὀνόματά των, πρᾶγμα βεβαίως δύσκολον νὰ γίνῃ διὰ τὸν μὴ γνωρίζοντα τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ὁ ἴδιος τονίζει τὸν ἰδιαιτέρον πνευματικὸν δεσμόν, τὴν πνευματικὴν καὶ κανονικὴν ἐξάρτησιν, τὴν ψιλὴν ἐποπτεῖαν, τὴν ὑφισταμένην μεταξὺ τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τῆς Μητρὸς Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας (σ. 33, 62, 79, 95, 96, 99, 100, 103-104, 201, 205-206, 213-215, 228), πού ἐκφράζεται συγκεκριμένα (1) μὲ τὸ προνόμιον τοῦ ἐκλήτου, δηλ. τῆς ἐφέσεως καὶ 2) μὲ τὸ δικαίωμα μνημοσύνου τοῦ πατριαρχικοῦ ὀνόματος στὶς λειτουργίες» (σ. 96, 100), ὅπως καὶ μὲ ἄλλες ἐκφράσεις. Ἐλλείπει δυστυχῶς μιὰ ἰδιαιτέρα ἐργασία ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου. Συναφῶς θετικά ἀξιολογεῖται ὁ κατὰ τὸ 1963 γενόμενος ἑορτασμὸς τῆς χιλιετηρίδος τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἐπὶ Ἀθηνᾶγορου (1948-1972), σ. 79, 213.

Τὸ βιβλίον αὐτό, μὲ τὸ ἱστορικὸν καὶ κανονικὸν του μέρος, τὴν ἀνίχνευσιν τῶν κυριωτέρων φάσεων, τὸν τονισμὸν τῆς πνευματικῆς ἀκτινοβολίας καὶ τὴν ἀνεύρεσιν τῶν ἰδεολογικῶν τάσεων, εἰσάγει ἀνέτως τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸ ἀντικείμενον, πού λέγεται Ἅγιον Ὄρος, μὲ τὸ παρελθὸν καὶ τὴν σημερινήν του πνευματικότητα. Προβληματίζει τὸν ἀναγνώστην, ἀλλὰ καὶ τοῦ προσφέρει ἐν εὐχάριστον ἐπωφελεῖς ἀναγνώσματα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

«P h r o n e m a» (Annual Review of St. Andrew's Greek Orthodox Theological College), vol. 1, 1986, pp. 69.

Καλωσορίζουμε μὲ ἰδιαιτέρη χαρὰ στὸ χῶρον τῶν ὀρθοδόξων θεολογικῶν περιοδικῶν τὸ «Φ ρ ὄ ν η μ α», πού εἶναι μιὰ ἐτήσια θεολογικὴ ἔκδοσις τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἀρχιεπισκοπῆς Αὐστραλίας καὶ ἀποτελεῖ ὄργανον τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου. Σ' ἓνα μοντέρνο καὶ πολὺ κομψὸ σχῆμα (13,5X21,5 ἐκ.), μὲ σελιδοποίηση πολὺ πρακτικὴ καὶ σύγχρονη καὶ κάποια πολυτέλεια στὴν ὅλη παρουσία, χωρὶς ὅμως ἐκζητήσεις καὶ ἀκρότητες, τὸ «Φρόνημα» εἶναι τὸ ἐκκλησιαστικὸ θεολογικὸ βῆμα πού ἔλειπε ἀπὸ τὴν Αὐστραλία, μετὰ τὴν ἰδρυση τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς.

Στὸν πρώτον αὐτὸ τόμον τοῦ «Φρονήματος», μετὰ τὰ Εἰσαγωγικά στὴν ἔκδοσις καὶ τὸν πίνακα τῶν Περιεχομένων, δημοσιεύονται τ' ἀκόλουθα πρωτότυπα μελετήματα: 1) «Ἡ θέσις τῆς Παραδόσεως εἰς τὸν Χριστιανισμὸν» (σ. 7-17), ὑπὸ Ἀρχιεπ. Αὐστραλίας Σ τ υ λ ι α ν ο ὕ (Χαρκιανᾶκη), 2) «Ὁ Πνευματικὸς Πατήρ ὡς ἐνσάρκωσις τῆς Παραδόσεως» (σ. 19-31), ὑπὸ Ἱεροδ. Ἰ ω ἄ ν ν ο υ Χ ρ υ σ α υ γ ῆ, 3) «Αὐθεντία, Παράδοσις καὶ Ἱερὰ Μυστήρια» (σ. 33-41), ὑπὸ Δρος G u y F r e e l a n d, 4) «Ἑλληνικὴ Ὀρθοδοξία ἐν Αὐστραλίᾳ: ἡ Παράδοσις τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὴν Αὐστραλιανὴν Κοινότητα» (σ. 43-54), ὑπὸ π. Μ ι λ τ ι ᾶ δ ο υ Χ ρ υ σ α υ γ ῆ. Στὴ συνέχεια βρίσκουμε βιβλιοκρισίες καὶ κριτικὰ σημειώματα, καθὼς κ' ἔσιν καθρέφτη τῆς ἰδρύσεως,

ἐγκαινίων, κινήσεως καὶ δραστηριότητος τῆς Νέας Ὀρθόδοξου Θεολογικῆς Σχολῆς, με Χρονικά, φωτογραφίες κ.ἄ. ἐνδιαφέροντα στοιχεία. Τὸ περιοδικὸ εἶναι θεολογικὸ βῆμα πολὺ ἀνοικτὸ καὶ, καθὼς εἶναι ὅλο στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα, ἀποτελεῖ μιὰ νέα ὀρθόδοξη παρουσία στὸ σύγχρονο θεολογικὸ κόσμο. Συγχαίρουμε κ' εὐχόμεσθε ἀπρόσκοπτη τὴ συνέχιση τῆς ἐκδόσεως κ' ἐπιτυχίες στοὺς ὑψηλοὺς στόχους τοῦ «Φρονήματος».

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Γεωργίου Κ. Παπάζογλου, *Βιβλιοθήκες στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 15^{ου} αἰῶνα* (Κώδ. Vind. Hist. Gr. 98), Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 480.

Θέμα τῆς ἀνωτέρω πραγματείας τοῦ κ. Παπάζογλου, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο γίνεται φανερὸ στὸν ἀναγνώστη, ἀποτελεῖ ἡ μελέτη τῶν ἰδιωτικῶν Βιβλιοθηκῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν ἄλωση (1453) καὶ συγκεκριμένα κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα με βάση τοὺς καταλόγους τῶν ἐν λόγῳ Βιβλιοθηκῶν τοὺς ὁποίους μᾶς παραδίδει ὁ Κώδικας V i n d . H i s t . G r . 98 (ἀλλὰ καὶ οἱ κώδικες Regin. Lat. 1491 καὶ Tübing. Mb 37 [X.X.10]). Ἀπὸ τὸν Πρόλογο δὲ τῆς μελέτης γίνεται φανερὸς ὁ σκοπὸς τοῦ κ. Παπάζογλου: νὰ δώσῃ ἀπάντησιν ἐπὶ τὰ προβλήματα ποὺ σχετίζονται μετὰ τὸν ἀνωτέρω κώδικα, ἐπὶ τὰ προβλήματα τῆς ἀξιολογίας τῶν καταλόγων ποὺ περιλαμβάνονται στὸν κώδικα αὐτὸ (δεδομένου ὅτι οἱ καταλόγοι αὗτοι μᾶς παραδίδουν ἀρκετὰ κείμενα τὰ ὁποῖα δὲν ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς, ὅπως: κείμενα τοῦ Μενάνδρου, τοῦ Φιλήμονα, τοῦ Παλαιφάτου, τοῦ Ἐφόρου κ.ἄ.), νὰ μελετήσῃ τοὺς κἀτόχους τῶν Βιβλιοθηκῶν καὶ νὰ προχωρήσῃ ἐπὶ τὴν, κατὰ τὸ δυνατόν, ἀνασυγκρότησίν τοις, γιὰτὶ οἱ Βιβλιοθήκες αὐτὲς κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη χρονικὴ περίοδο (15^{ον} αἰ.) περιεῖχαν θησαυροὺς καὶ πλοῦτο πνευματικὸ ἀνεκτίμητο ὁ ὁποῖος δὲν ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμε τὴν ἀποψη ὅτι ὑπῆρχε κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτὸ πνευματικὴ πενίς ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολη.

*

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὅμως νὰ παραθέσω τὴ μεθοδικὴ διάρθρωση τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Παπάζογλου, ἡ ὁποία εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς σοβαρότητος τοῦ θέματος τὸ ὁποῖο διαπραγματεύεται. Προηγεῖται Πρόλογος (σελ. 7-10) καὶ Βραχυγραφίαι - Βιβλιογραφία (σελ. 11-34). Ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσαγωγή (σελ. 35-60) καὶ ἔπονται τὰ ἐννέα κεφάλαια ἀπὸ τὰ ὁποῖα σύγκειται ἡ ὅλη μελέτη, ἦτοι: Κεφάλαιο Πρῶτο: Ὁ Κώδικας Vind. Hist. Gr. 98 καὶ οἱ ἰδιωτικὲς Βιβλιοθήκες ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολη (σελ. 61-114). Κεφάλαιο Δεύτερο: Ἡ Βιβλιοθήκη «παπακυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Βαρήνου» (σελ. 115-128). Κεφάλαιο Τρίτο: Ἡ Βιβλιοθήκη «Κυροῦ Ἰακώβου τοῦ Μαρμαρέτου» (σελ. 129-144). Κεφάλαιο Τέταρτο: Ἡ Βιβλιοθήκη Κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Σούτζου (σελ. 145-156). Κεφάλαιο Πέμπτο: Ὁ Κατάλογος «A Grammatico exhibitus» καὶ ἡ καταγραφή τῶν χειρογράφων Ραιδεστοῦ (σελ. 157-213). Κεφάλαιο Ἑκτο: Ἡ Βιβλιοθήκη «R. Domini Patriarchae Constantinopolitani» (σελ. 215-268). Κεφάλαιο Ἑβδομο: Ἡ Βιβλιοθήκη «Κυροῦ Ἀντωνίου τοῦ Καντακουζηνοῦ» (σελ. 269-310). Κεφάλαιο Ὀγδοο: Ἡ Βιβλιοθήκη «Κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Εὐγενικοῦ» (σελ. 311-324). Κεφάλαιο Ἐνατο: Ἡ Βιβλιοθήκη «Κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Καντακουζηνοῦ» (σελ. 325-367). Ἐπονται: τὸ Παράρτημα μετὰ τίτλο: Ὁ Κατάλογος χειρογράφων τῶν ἰδιωτικῶν Βιβλιοθηκῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (σελ. 369-412), τὰ Ἐυρετήρια: 1) Ἐυρετήριον χει-

ρογράφων (σελ. 415-430). 2) Εύρετήριο συγγραφέων πού ἀναφέρονται στους καταλόγους (σελ. 431-437) καὶ 3) Εύρετήριο προσώπων, τόπων καὶ πραγμάτων (σελ. 438-472), τὰ Περιεχόμενα καὶ τέλος οἱ Προσθήκες καὶ Διορθώσεις (σελ. 480).

*

Στὴν ἑκτενῆ Εἰσαγωγή τῆς μελέτης τοῦ ὁ κ. Παπάζογλου (σελ. 35-60) τὴν ὁποία μάλιστα καὶ ἐπιγράφει: Ἑνευματικὴ καὶ πολιτικὴ κατάστασις τὴν Κωνσταντινούπολιν τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ ἰσ' αἰῶνι, ἐξετάζει τὴν θρησκευτικὴν καὶ πνευματικὴν κατάστασιν τὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὴν συγκεκριμένην περίοδον (β' μισὸ ἰσ' αἰ.) καὶ δίδει σὲ γενικὰς γραμμὰς τὴν κατάστασιν στὸ χῶρον τῆς παιδείας τῶν Ἑλλήνων τονίζοντας τὴς προσπάθειαι τῶν Πατριαρχῶν Ἰωάσαφ Β' (1556-1565), Μητροφάνη Γ' (α', 1565-1572· β', 1579-1580) καὶ Ἱερεμία Β' (α', 1572-1579· β', 1580-1584· γ', 1587-1595) νὰ ἀναζωπυρώσουν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν Ὀρθόδοξίαν μετὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν λογίων ὁφικιάων τοῦ Πατριαρχείου (ὅπως τοῦς: Μανουὴλ Κορίνθιο, Ἀντάνιο Καραμαλίκην, Μανουὴλ Γαλησιώτη, Θεοφάνη Ἐλεαβούλκο, Ἐρμόδωρον Ἀἰσταρχο, Θεοδόσιον Ζυγομαλά, Ἰωάννην Ζυγομαλά, Μελέτιον Πηγᾶ, Γαβριὴλ Σεβῆρον κ.ἄ.) γιὰ τὸ σκοπὸν αὐτό. Ἀκολουθῶν δὲ ἐξετάζει 1) τὴς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Ἱεροῦ μετὰ τοῦς Λουθηρανούς καὶ κυρίως τὴς προσπάθειαι τῶν Γερμανῶν ἀπεσταλμένων στὴν Ἑψηλὴ Πύλιν, οἱ ὅποιοι ἀγωνίζονται νὰ κάμουν γνωστὸν τὸν Λουθηρανισμὸν στὴν Ἀνατολήν· 2) τὴν στάσιν τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας τόσο ἀπέναντι στὸ Πατριαρχεῖο ὅσο καὶ στὴς σχέσεις τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας μετὰ τοῦς Λουθηρανούς. Ἰδιαιτέρα μελετᾷ 3) τὴν θέσιν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν σύνοδον τοῦ Trentō (1545-1563), ὁ ὁποία «καταβάλλει σύντονας προσπάθειαι νὰ χτυπήσῃ τὴν μεταρρύθμισιν καὶ νὰ κατευθύνῃ πρὸς τὴς θέσεις τῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς» ἐνῶ παράλληλα ἀπεσταλμένοι τῆς «δεκάδες Ἰησοῦιται, μισσιονᾶριοι καὶ καποικῖνοι κατακλύζουσι τὸν ἑλληνικὸν χῶρον καὶ ἐντείνουσι τὴν προπαγάνδαν» (σελ. 42). Τέλος, στὴν Εἰσαγωγή τοῦ ὁ σ. ἐξετάζει 4) τὴν θέσιν καὶ τὴν πολιτικὴν τῶν Τούρκων κατακτητῶν τόσο ἀπέναντι στὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖο ὅσο καὶ στὸν Ἑλληνισμὸν γενικώτερα, θέσιν καὶ πολιτικὴν τὴν ὁποία προσπαθοῦν μετὰ κάθε τρόπον νὰ ἐκμεταλλεῦσθαι καὶ οἱ Λουθηρανοὶ πού ἀγωνίζονται «νὰ προσεταρῖσθαι τὸ Πατριαρχεῖον» καὶ οἱ Λατῖνοι οἱ ὅποιοι «ἐπιδιώκουσι τὴν ὑποταγήν του» στὸν πάπα (σελ. 44). «Μέσα σ' αὐτὸ τὸ χῶρον ἀναπτύσσεται μετὰ τὴν προαγωγήν τοῦ ἐμπορίου καὶ μιᾶς προφανοριώτικῆς τάξεως, πού συντηρεῖ καὶ τὴν ἑλληνικὴν καὶ ὀρθόδοξον παιδείαν, γιὰ τὴν ὁποία μάρτυρας ἀψευδῆς εἶναι οἱ βιβλιοθηκῆς χειρογράφων» πού ὑπάρχουσι στὴ δούλην Βασιλεύουσαν, τὴς ὁποῖαι μελετᾷ στὴν πραγματεία τοῦ ὁ σ. καὶ τὰ χειρόγραφα τῶν ὁποίων «στὴ συνέχειαν, στὰ δύσκολα χρόνια πού θὰ ἀκολουθήσουν, θὰ σκορπισθοῦν στὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα» (σελ. 44-45).

Πρὶν ἀναφερθοῦμε στὰ κεφάλαια τῆς μελέτης τοῦ κ. Παπάζογλου, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ σ. τὰ διαίρει σὲ τρία μέρη. Στὸ πρῶτον ἀπὸ αὐτὰ ἐξετάζει τὸν κάτοχον τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ὁποίας ὁ κατάλογος περιλαμβάνεται στὸν Vind. Hist. Gr. 98, στὸ δεύτερον ἀσχολεῖται μετὰ τὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης καὶ στὸ τρίτον, τέλος, δίδει στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτισιν τῶν κειμένων. Ἔτσι: Στὸ Πρῶτον Κεφάλαιον (σελ. 61-114), ὁ σ. μελετᾷ τὸν Κώδικα Vind. Hist. Gr. 98 πού, ὅπως σημειώθηκε πῶς ἄνω, μᾶς παραδίδει τὸν καταλόγον τῶν ἰδιωτικῶν Βιβλιοθηκῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ δίδει στὸν ἀναγνώστην του: μετὰ τὴν 1ῃ παράγραφον (σελ. 63-70), διεξοδικὴ περιγραφήν τοῦ Βιενναίου κώδικα καὶ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ κώδικας γράφεται ἀπὸ δύο γράφεις. Ὁ πρῶτος γράφει τὸ ἀνώνυμον κείμενον τῆς ἀρχῆς τοῦ κώδικα (:«De monumentis Constantinopoli-

tanis») καὶ τοὺς καταλόγους τῶν Βιβλιοθηκῶν τῶν: Κωνσταντίνου Βαρθένου, Ἰακώβου Μαρμαρέτου, Ἰωάννη Σούτζου, ἀγραμματοκοῦ, Ἀντωνίου Καντακουζηνοῦ, Μανουὴλ Εὐγενικοῦ, Μιχαὴλ Καντακουζηνοῦ, καὶ ὁ δεύτερος γράφει τὸν Κατάλογο τῶν Χειρογράφων Ραιδεστοῦ. Στὴ 2ῃ παράγραφῳ (σελ. 70-72), ὁ σ. ἐξετάζει τὸν χρόνον συντάξεως τῶν καταλόγων ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου τῶν ὁποίων ἀποδεικνύει ὅτι οἱ κατάλογοι, μετὰ ἔξαιρσιν τῶν καταλόγων τῆς Ραιδεστοῦ, πρέπει νὰ συντάχθῃσαν κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδον 1565-1575 (καὶ πιθανώτατα μετὰ τῶν ἐτῶν 1568-1573), ἐνῶ ὁ χρόνος συντάξεως τοῦ καταλόγου τῆς Ραιδεστοῦ ὅα πρέπει νὰ τοποθετηθῇ περὶ τὸ 1580. Στὴν 3ῃ παράγραφῳ (σελ. 72-74) ὁ σ. ἀσχολεῖται μετὰ τοὺς γραφεῖς τῶν καταλόγων καὶ ἀποδεικνύει ὅτι γραφεὺς τῶν καταλόγων τοῦ α' μέρους τοῦ ἐξεταζομένου χειρογράφου εἶναι ὁ Ἰωάννης Μαλαξὸς ἐνῶ τοῦ β' μέρους ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς. Στὴν 4ῃ παράγραφῳ (σελ. 74-78), ὁ σ. ἐξετάζει τὴν μεθοδολογίαν τῆς καταλογογραφίης, ἢ ὅποια εἶναι διαφορῆτικὰ ἐν δύο τμήμασι τοῦ χειρογράφου. Ἐνῶ δηλαδὴ ἐν τῷ α' μέρει ἡ περιγραφή τῶν κωδικῶν τῶν ἰδιωτικῶν Βιβλιοθηκῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι «φροντισμένη» καὶ «σὲ πολλὰ σημεῖα ἀναποκρίνεται σὲ σύγχρονες μεθόδους περιγραφῆς χειρογράφων» (σελ. 74) γιὰ τὸ καταλογογράφος α) ἀριθμεῖ μεθοδικῶς τοὺς κώδικας τοῦ καταγράφου, β) ἐρευνᾷ καὶ σημειώνει ἂν οἱ κώδικες εἶναι πλήρεις ἢ ἀκέφαλοι, γ) κολοβοὶ καὶ ἔλλιπεις, γ) σὲ πολλὰ κείμενα σημειώνει τὰ incipit ἢ ἀντιστοιχία γὰρ τὰ ἱστορικὰ κείμενα σημειώνει τὰ χρόνια ἀπὸ τὰ ὅποια ἀρχίζει τὸ κείμενον καὶ ἐκεῖνα ὅπου τελειώνει, δ) καταγράφει διεξοδικὰ τὸ ὕλικόν γραφῆς διαφόρων κωδικῶν, ε) σημειώνει ἀρκετὰς φορὰς χειρόγραφα ποὺ κοσμοῦνται μετὰ μικρογραφίας ἢ εἶναι πολύτιμα διακοσμημένα καὶ, τέλος, στ) δίνει διαφορὰς πληροφορίας ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἡλικίαν καὶ τὸ μέγεθος τῶν κωδικῶν, στὸ β' μέρος τοῦ χειρογράφου ἡ περιγραφή «ἐρχεται σὲ πλήρη ἀντίθεση μετὰ τὴν ἀμέλεια καὶ τὴν βιασύνῃ μετὰ τὴν ὅποια καταγράφονται οἱ κώδικες τῆς Ραιδεστοῦ» (σελ. 74). Στὴν 5ῃ παράγραφῳ (σελ. 78-89) ὁ σ. μελετᾷ τὰς λατινικὰς μεταφράσεις-ἐκδόσεις τῶν καταλόγων τοῦ χειρογράφου, ἦτοι: τὴν ἐκδόσιν τοῦ Johannes Hartungus (1578), τοῦ Michaelis Neandri (1582), τοῦ Ant. Verderius (1585), τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τῶν καταλόγων τοῦ κώδικα Reg. Lat. 1491, τὴν ἐκδόσιν τοῦ ἰησοῦτη μοναχοῦ Antoine Possevin (1608), τοῦ Rigoley de Juvigny (1773), καὶ ἀρκετὰς ἄλλας νεώτερες ἐκδόσεις. Μετὰ τῶν ἄλλων ὁ σ. ἀποδεικνύει ὅτι ὁ πρῶτος ἐκδότης τῶν καταλόγων τοῦ κώδικα Hartungus γιὰ τὴν μετάφρασιν-ἐκδόσιν τοῦ α) βασίσθηκε ἐν ἑλληνικῷ κείμενον τῶν καταλόγων τοῦ σημερινοῦ Βιενναίου κώδικα (Vind. Hist. Gr. 98)· β) ὁ Γερμανὸς μεταφραστὴς χρησιμοποίησε ὅχι σταχισμένον δλόκληρον χειρόγραφον μετὰ καταλόγους, ἀλλὰ διάφορα τεύχη· γ) ἡ ἐν λόγω ἐκδόσιν μᾶς παραδίδει ὅλους τοὺς καταλόγους τοῦ σημερινοῦ Βιενναίου κώδικα (ἐκτὸς βέβαια τοῦ καταλόγου τῶν χειρογράφων τῆς Ραιδεστοῦ)· δ) μᾶς παραδίδει ἐπίσης τὸν κατάλογον τῆς βιβλιοθήκης «R. Domini Patriarchae» ὁ ὅποιος δὲν ὑπάρχει ἐν Βιενναίῳ κώδικα. Κατὰ τὸν σ. οἱ ἄλλαι ἐκδόσεις τοῦ λατινικοῦ κειμένου τῶν καταλόγων, βασίζονται ἐν τῇ ἐκδόσιν τοῦ Hartungus ἐνῶ ἀπορρίπτεται ἀπὸ αὐτὸν ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὁ Vendrius βασίσθηκε ἐν ἄλλοις καταλόγοις, οἱ ὅποιοι τοῦ ἐστάθησαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινουπόλιν. Ἀκόμη ὁ σ. δέχεται ὅτι καὶ τὸ λατινικὸν κείμενον τοῦ κώδικα Reg. Lat. 1491 ἀπέρρευσε ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐκδόσιν τοῦ Hartungus. Τέλος ἐν τῇ 6ῃ παράγραφῳ (σελ. 89-91) ὁ σ. μελετᾷ τὴν ἱστορίαν τῶν καταλόγων τοῦ χειρογράφου καὶ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ κατάλογοι αὐτοῦ γράφθησαν ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει γιὰ κάποιον ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς ἐλληνοιστῆς, τονίζοντας ὅτι τὸ 1578 οἱ κατάλογοι βρίσκονται ἐν τῇ χείρῃ τοῦ Hartungus, ἐνῶ τριάντα χρόνια ἀργότερα τοὺς ἔχει ἐν τῇ κατοχῇ τοῦ Sebastianus Tengnagel ὁ ὅποιος προέσταται τῆς Αὐτοκρατορικῆς βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης (1608-1636), μετὰ τὴν μορφὴν τοῦ σημερινοῦ χειρο-

γράφου, στὰ χέρια τοῦ ὁποίου, ἄγνωστο πῶς, πέρασε καὶ ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ραιδεστοῦ. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ T e n g n a g e l (1636) οἱ κατάλογοι μαζί με ἄλλα του βιβλία καὶ χειρόγραφα ἔγιναν κτῆμα τῆς Αὐτοκρατορικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης.

Στὸ Δεύτερο Κεφάλαιο (σελ. 115-128), ὁ σ. μελετᾷ τὴν Βιβλιοθήκη τοῦ «π α π ᾶ Κ υ ρ ο ῦ Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο υ Β α ρ ῆ ν ο υ», καὶ στὴν μὲν 1η παράγραφο (σελ. 117) δίδει βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν ἰδιοκτήτη τῆς Βιβλιοθήκης παπᾶ Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο Β α ρ ῆ ν ο «μ ε γ ᾶ λ ο σ κ ε υ ο φ ὄ λ α κ α» καὶ κατόπιν «μ ε γ ᾶ λ ο Σ α κ ε λ λ ᾶ ρ ι ο» τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Στὴν 2η παράγραφο (σελ. 117-118) ἐξετάζει τὰ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βαρήνου καὶ ἀποδεικνύει ὅτι τὰ χειρόγραφα αὐτὰ στὴν πλειονότητά τους γράφονται κατὰ τοὺς ΙΔ', ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰῶνες καὶ ὅτι σὲ ἀρκετὲς καταγραφές ὑπονοοῦνται «σ τ α μ π ᾶ δ α» βιβλία, καὶ τέλος στὴν 3η παράγραφο (σελ. 118-125) δίδει στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τῶν κειμένων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βαρήνου (ὅπως π.χ. τοῦ Μ. Βασιλείου τὰ ἠθικά, τὴ γραμματικὴ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, κείμενα Συμμάχου τοῦ Ἑβραίου, Ἀναστασίου, μοναχοῦ Νείλου τοῦ ἐγγλεῖστου, Μανουὴλ τοῦ Καμαριώτου, Μανουὴλ τοῦ Κορινθίου, Νικολάου Πατριάρχου, Ἀρσενίου Μονεμβασίας, Ἀνδρέα Ντόνου [Δώνου] κ.ἄ.).

Στὸ Τρίτο Κεφάλαιο (σελ. 129-144) ὁ σ. μελετᾷ τὴν Βιβλιοθήκη τοῦ ἄρχοντα «Κ υ ρ ο ῦ Ἰ α κ ῶ β ο υ Μ α ρ μ α ρ ῆ τ ο υ» γιὰ τὸν ὁποῖο δίδει βιογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ἀποδεικνύει ὅτι οὗτος ζοῦσε στὸν Γαλατᾶ καὶ ὅτι ἦταν ἀδελφὸς τοῦ Δημητρίου Μαρμαρέτου μὲ τὸν ὁποῖο διατηροῦσε σχέσεις, στὴν Βενετία ὅπου ἐμπορευόταν, ὁ πρεσβυτῆς τῆς Γαλλίας P e l l i c i e r. Ἐν συνεχείᾳ (2η παράγραφος, σελ. 131-136) ὁ σ. ἐξετάζει τὰ 22 χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μαρμαρέτου ποὺ παραδίδει ὁ Βιενναῖος κώδικας καὶ προσπαθεῖ ἐπιτυχῶς νὰ ἐντοπίσῃ κώδικες αὐτῆς στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ P e l l i c i e r, ἐνῶ στὴν 3η παράγραφο (σελ. 136-139) δίδει στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τῶν κειμένων τῆς Βιβλιοθήκης του (ὅπως π.χ. τὸ Χρονικὸ τοῦ Συμεῶν Σήθ, τὴν γραμματικὴ τοῦ Ἰωάννου Χοιροβοσκοῦ, κείμενα Ἰωάννη τοῦ Μαυρόποδος, τοῦ Νικηφόρου Κεραμέως κ.ἄ.).

Στὸ Τέταρτο Κεφάλαιο (σελ. 145-156) ἐξετάζεται ἀπὸ τὸν σ. ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ «ἐνδοξοτάτου ἄρχοντος κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Σούτζου» καὶ παραθέτονται βιογραφικὲς πληροφορίες γι' αὐτὸν καὶ τὴν οἰκογένεια Σούτζων, τονίζοντας γιὰ τὸν Ἰωάννη, ὅτι οὗτος ζεῖ στὸν Γαλατᾶ, εἶναι λόγιος καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀντιγραφή χειρογράφων. Ἀκολούθως ἐξετάζει τὰ 24 χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης του τὰ ὁποῖα μᾶς παραδίδει ὁ κατάλογος τοῦ Βιενναίου κώδικα καὶ ἀποδεικνύει ὅτι ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ἰωάννου Σούτζου (καὶ ἀπὸ τὴν Βιβλιοθήκη του) προέρχεται ὁ κώδικας τῆς Μ ο ν ῆ ς Β α ζ ε λ ῶ ν ο ς 22 (παράγραφος 2η, σελ. 147-149) ἐνῶ στὴν 3η παράγραφο (σελ. 149-153) δίδει τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τῶν κειμένων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Σούτζου (ὅπως π.χ. τὸ κείμενο τοῦ Γεωργίου Γραμματικοῦ, τὴν μυθιστορία τοῦ Φραντζέσκου μετὰ τῆς Μπέλας, κείμενο τοῦ Γεωργίου Χούμου κ.ἄ.).

Στὸ Πέμπτο Κεφάλαιο μελετᾶται ἀπὸ τὸν σ. ὁ κατάλογος «a Grammatico exhibitus» (=παρὰ τοῦ γραμματικοῦ κατασκευασμένος) καὶ ἡ κ α τ α γ ρ α φ ῆ τ ῶ ν χ ε ι ρ ο γ ρ ᾶ φ ω ν τ ῆ ς Ρ α ι δ ε σ τ ο ῦ (σελ. 157-214). Τὸ κεφάλαιο τοῦτο χωρίζεται σὲ πέντε παραγράφους. Στὴν 1η παράγραφο (σελ. 159-161) ὁ σ. προσδιορίζει τὸν «γραμματικὸν» καὶ ἀποδεικνύει ὅτι δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Πατριαρχικὸ πρωτονοτάριο Θεοδόσιο Ζυγομαλᾶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο διάφοροι λόγιοι καὶ ἑλληνιστὲς Γερμανοὶ τῆς Βυρτεμβέργης ζητοῦσαν καταλόγους χειρογράφων ἀποκειμένων σὲ Βιβλιοθήκης τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Στὴν 2η παράγραφο (σελ. 161-162) ἐξετάζεται ἀπὸ τὸν σ. ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων

τῆς Ραιδεστοῦ, ἔργο καὶ αὐτὸς τοῦ Πατριαρχικοῦ πρωτονοταρίου Θεοδοσίου Ζυγομαλά καὶ ἀνήκει στοὺς καταλόγους διαφόρων πτόλεων-τόπων, τοὺς ὁποίους εἶχε ὑποσχεθεῖ στὸν M a r t i n o C r u s i u s ὁ Ζυγομαλάς. Στὴν 3ῃ παράγραφο (σελ. 162-178) ὁ σ. λύνει τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ καταλόγου τοῦ «παρὰ τοῦ γραμματικοῦ κατασκευασμένου» μὲ τὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Ραιδεστοῦ καὶ μὲ τοὺς καταλόγους τῶν ἄλλων ἰδιωτικῶν Βιβλιοθηκῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (σὲ παράλληλες στήλες) καὶ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων Ραιδεστοῦ, ἀπέρρευσε, κατὰ μεγάλο μέρος, ἀπὸ τὸν κατάλογο τὸν «παρὰ τοῦ γραμματικοῦ κατασκευασμένου», ἐνῶ ὁ κατάλογος «παρὰ τοῦ γραμματικοῦ κατασκευασμένου» βασίστηκε κυρίως στὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης «R. Domini Patriarchae», καὶ λιγότερο ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν ἄλλων ἰδιωτικῶν Βιβλιοθηκῶν. Στὴν 4ῃ παράγραφο (σελ. 178-182) παρατίθενται ἀπὸ τὸ σ. ὅλα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα βοηθοῦν στὴν ταύτιση τῶν κειμένων τοῦ καταλόγου «παρὰ τοῦ γραμματικοῦ κατασκευασμένου» (π.χ. οἱ κωμωδίες τοῦ Μενάνδρου καὶ τοῦ Φιλίμονα, τὰ ἱστορικὰ κείμενα τοῦ Ἀνδροῦτου, τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ, τοῦ Γεωργίου Λακαπηνοῦ, τοῦ Ρουφίνου, κείμενα τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος, τοῦ Ἰωάννη Τζέτζη, τοῦ Ψελλοῦ, τοῦ Σαβίνου, τοῦ Γεωργίου Ζυγαβηνοῦ, τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης κ.ἄ.). Τέλος ἡ 5ῃ παράγραφος (σελ. 182-202) περιλαμβάνει τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ βοηθοῦν στὴν ταύτιση τῶν κειμένων τοῦ καταλόγου τῆς Ραιδεστοῦ (ὅπως π.χ. κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ, τοῦ Ἰωάννη Ζυγαβηνοῦ, τοῦ Γεωργίου Φιλοσόφου, τοῦ Ἀκύλα, τοῦ Ἰωάννη τοῦ Συναῖτη, τοῦ Λουκιανοῦ, τοῦ Ματθαίου Καμαριώτου, τοῦ Φιλοχόρου, τοῦ Ἠγησίππου, τοῦ Βημαρχίου, τοῦ Ἐφόρου, τοῦ Θεοφίλου, τοῦ Θεοπόμπου, τοῦ Εὐναπίου, τοῦ Παπιανοῦ, τοῦ Αἰμιλιανοῦ, τοῦ Διογένη κ.ἄ.).

Στὸ Ἑκτὸ Κεφάλαιο (σελ. 215-268) ὁ σ. μελετᾷ τὴν Βιβλιοθήκη «R. Domini Patriarchae Constantinopolitani». Στὴν 1ῃ παράγραφο (σελ. 217-222) ὁ σ. προσδιορίζει τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχη τοῦ ὁποῦ τοῦ χειρόγραφα παραδίδει ὁ κατάλογος τοῦ Vind. Hist. Gr. 98 καὶ ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μ η τ ρ ο φ ἄ ν η Γ' (α', 1565-1572· β', 1579-1580), δίδοντας παράλληλα καὶ χειρόγραφα ποὺ ἀνήκουν στοὺς Πατριάρχες Ἰ ε ρ ε μ ῖ α Α' (1522-1546) καὶ Ἰ ε ρ ε μ ῖ α Β' τ ὸ ν Γ ρ α ν ὸ (α', 1572-1579· β', 1580-1584· γ', 1587-1595). Στὴν 2ῃ παράγραφο (σελ. 222-231) ὁ σ. ἐξετάζει τὴν σχέση τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης «R. Domini Patriarchae Constantinopolitani» μὲ τὰ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχη Μητροφάνη Γ' τὰ ὁποῖα ἀπόκεινται στὴν Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Ἁγίας Τριάδος Χάλκης, ἐνῶ στὴν 3ῃ παράγραφο (σελ. 231-245) προχωρεῖ σὲ μιὰ ἀποκατάσταση τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριάρχη Μητροφάνη Γ' καὶ ἐντοπίζει 63 χειρόγραφα τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὸν παραπάνω Πατριάρχη καὶ ἀπόκεινται σήμερα σὲ διάφορες Βιβλιοθήκες (Κωνσταντινούπολη, Ἱεροσόλυμα, Βιέννη, Ὁξφόρδη, Λονδίνο, Ἁγιον Ὄρος, Ρώμη, Παρίσι) καὶ ταυτίζει τὰ ἐν λόγω χειρόγραφα μὲ κώδικες ποὺ παραδίδει ὁ κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριάρχη Μητροφάνη Γ' στὸν Κώδικα Tübing. Mb 37 (X.X. 10). Τέλος, στὴν 4ῃ παράγραφο (σελ. 245), δίδει στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τῶν κειμένων τῆς Βιβλιοθήκης «R. Domini Patriarchae Constantinopolitani» ποὺ παραδίδει ὁ Vind. Hist. Gr. 98 (ὅπως π.χ. τὸ λεξικὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ [!], κείμενο τοῦ Νεῖλου μοναχοῦ καὶ τοὺς νόμους τῶν Ἰουδαίων).

Στὸ Ἐβδόμο Κεφάλαιο (σελ. 269-310) καὶ σὲ τρεῖς παραγράφους, ὁ σ. μελετᾷ τὴν Βιβλιοθήκη τοῦ «Κυροῦ Ἀντωνίου τοῦ Καντακουζηνοῦ» τοῦ καταγομένου ἀπὸ τὸν γνωστὸ οἶκο τῶν Καντακουζηνῶν. Στὴν 1ῃ παράγραφο (σελ. 271-273) ὁ σ. ἀσχολεῖται μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Ἀντωνίου Καντακουζηνοῦ, τοῦ ὁποῦ ἡ «δραστηριότητα φαίνεται νὰ καλύπτει μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ δεύτερο, κυρίως, μισὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα» (σελ. 271). Οὗτος «φιλόσ τῶν

γραμμάτων, διατηροῦσε στενὲς σχέσεις μετὰ σημαντικούς λογίους τῆς ἐποχῆς, ἔλληνες κυρίως, ὅπως ὁ Θεοφάνης Ἐλεαβούλλκος, οἱ Ζυγομαλάδες καὶ οἱ Μαλαξολί...» (σελ. 272). Ἀναφέρεται στὴν οἰκογένειά του — ἐκδίδει μάλιστα καὶ δύο ἀγνωστες καὶ ἀνέκδοτες ἐπιστολὰς τοῦ Θεοφάνη Ἐλεαβούλλκου, μία πρὸς τὸν ἴδιον τὸν Ἀντώνιον καὶ μία πρὸς τὰ δύο παιδιά του «Γεώργιον καὶ Μανουὴλ τοὺς Καντακουζηνούς» (σελ. 272-273) ἀπὸ τὸν Ἱεροσολιμητικὸν κώδικα τοῦ Ἀγίου Σάββα ἀρ. 425 —, στὴν σχέση τοῦ Ἀντωνίου μετὰ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖο (οὗτος λαμβάνει μέρος στὶς διεργασίες γιὰ τὴν ἐκλογή τῶν Πατριαρχῶν Ἰωάσαφ Β' [1556-1565] καὶ Μητροφάνη Γ' [α', 1565-1572· β', 1579-1580], μετέχει στὴν πρώτη οἰκονομικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ Πατριαρχείου κλπ.), καὶ τέλος στὶς σχέσεις του μετὰ τοὺς ξένους λογίους (ὅπως οἱ: Demschwam, Busbeck, Gerlach). Στὴν 2ῃ παράγραφῳ (σελ. 273-286) ὁ σ. ἐξετάζει τὰ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀντωνίου Καντακουζηνοῦ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι χρονικὰ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ ἀνήκουν ἀπὸ τὸν Δ' ὡς τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα, ἐνῶ συγχρόνως ἐντοπίζει ἕξι χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης του ποὺ ἀπόκεινται σήμερα στὶς Βιβλιοθήκες τοῦ Μονάχου, Ἰουγκμπουργκ, Ἀλεξανδρείας, Βιέννης καὶ Βενετίας. Ἀκόμη στὴν 2ῃ παράγραφῳ (σελ. 278-286) ὁ σ. ἐξετάζει τὸν κατάλογο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀντωνίου, τοῦ Γεωργίου Καντακουζηνοῦ [κώδ. Tübing. Mb. 37 (X.X. 10)]· ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀντωνίου, κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος, πέρασε στὰ χεῖρα τοῦ υἱοῦ του Γεωργίου καὶ ὅτι ὁ Γεώργιος Καντακουζηνός, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ πατήρας του, ἔδωσε τὰ χειρόγραφα ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του σὲ δυτικούς περιηγητὰς καὶ λογίους μετὰ σκοπὸν νὰ τυπωθοῦν, καὶ ἐντοπίζει σὲ διάφορες Βιβλιοθήκες σήμερα, ἕξι χειρόγραφα τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Γεωργίου (= Ἀντωνίου) Καντακουζηνοῦ (Λειψία, Λέιντεν, Ἱεροσόλυμα, Ρώμη). Ἐπίσης, γιὰ ἓνα πληρέστερο προσδιορισμὸ τῶν χειρογράφων τοῦ Γεωργίου Καντακουζηνοῦ, ὁ σ., δίνει καὶ χειρόγραφα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Γεωργίου Παλαιολόγου-Καντακουζηνοῦ τὰ ὁποῖα ἐντοπίζει στὶς Βιβλιοθήκες τῆς Ρώμης, τῆς Μόσχας καὶ τῶν Παρισίων. Τέλος, στὴν 3ῃ παράγραφῳ τοῦ Ζ' κεφαλαίου ὁ σ. παραθέτει τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τῶν κειμένων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀντωνίου Καντακουζηνοῦ, ὅπως π.χ. κείμενα τοῦ Γεωργίου Ἱερέως καὶ νομοφύλακος, τὰ «πάντα τοῦ Ἰπποκράτους», ρο' (= 170) λόγους τοῦ Γεωργίου Νικομηδείας κ.ἄ.

Στὸ Ὀγδοὺν Κεφάλαιον (σελ. 311-324) ὁ σ. μελετᾷ τὴν Βιβλιοθήκη τοῦ «Κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Εὐγενικοῦ». Στὴν 1ῃ παράγραφῳ ὁ σ. ἐξετάζει τὸν κάτοχον τῆς Βιβλιοθήκης, τὸν Κωνσταντινουπολίτη βιβλιόφιλον Μανουὴλ Εὐγενικό, ἀποδεικνύοντας ὅτι αὐτὸς ἀνήκει στὴ γενιὰ τῶν γνωστῶν Εὐγενικῶν: Μάρκου τοῦ μητροπολίτη Ἐφέσου καὶ Ἰωάννη τοῦ Εὐγενικοῦ, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους καὶ κληρονόμησε πιθανώτατα ἀρκετὰ χειρόγραφα ἐκτὸς ἐκείνων τὰ ὁποῖα ὡς γραφέας ποὺ ἦταν καὶ ὁ ἴδιος ἀντέγραψε καὶ ἀπορρίπτει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ «ἄρχων εἰς τὸ Κοντοσκάλιν» καὶ κάτοχος τῆς μελετωμένης Βιβλιοθήκης Μανουὴλ Εὐγενικός, ταυτίζεται μετὰ τὸν ὁμώνυμον γραφέα μαθητὴ τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρη (Igiarte, Pommar), οὔτε ἐπίσης μετὰ τὸν «Εὐγενικό τὸν νομοφύλακον» (Igiarte, Laurent), διότι «ὁ λόγιος-βιβλιόφιλος ἄρχοντας (= Μανουὴλ Εὐγενικός) δὲν ἀπέκτησε ποτὲ θρησκευτικὸ ἀξίωμα καὶ παρέμεινε πάντα λαϊκός» (σελ. 315). Στὴν 2ῃ παράγραφῳ (σελ. 315-318), ὁ σ. Παπάζογλου, ἐξετάζει τὰ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μανουὴλ Εὐγενικοῦ καὶ τὰ ὀρίζει χρονολογικὰ ἀπὸ τὸν Ι' ὡς τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα. Ἐπίσης ἐντοπίζει στὶς Βιβλιοθήκες Παρισίων καὶ Μιλάνου δύο χειρόγραφα προερχόμενα ἀπὸ τὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Μανουὴλ Εὐγενικοῦ καὶ ἓνα τρίτον, γραμμένον ἀπὸ τὸν Θεοδόσιον Ζυγομαλά, ὅτι εἶναι ἀπόγραφο χειρογράφου τοῦ Μανουὴλ (Vind. Hist. Gr. 75). Τέλος, στὴν 3ῃ παράγραφῳ (σελ. 318-320) δίνει τὰ ἀπαραίτητα ἐκεῖθα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα βοηθοῦν στὴν ταύτιση τῶν κειμένων τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μανουὴλ Εὐγενικοῦ (π.χ. τὴν Ἱστορίαν τοῦ Κωνσταντίνου

Καισαρέως, τὸ «βιβλίον διαλεκτικόν», Ἀμφιλοχίου, Μιχαὴλ Ψελλοῦ, «ἐρμηνεῖες» στὸν Διοσκουρίδην, κείμενο τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ κ.κ.).

Στὸ Ἐνατο Κεφάλαιο (σελ. 325-368) ὁ σ. μελετᾷ τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ «Κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Καντακουζηνοῦ» τοῦ ἐπανουμοιμένου «Σεῖτάνογλου» καὶ καταγομένου ἀπὸ τοὺς Καντακουζηνοὺς τῆς Ἀγγιάλου ὅπου καὶ εἶχε διορισθεῖ «γ εν ι κ ο ς ἐπιθεωρητῆς τῶν ἐν Ἀγγιάλῳ κτημάτων καὶ τῶν ἀλυκῶν». Στὴν 1ῃ παραγράφῳ λοιπὸν ὁ σ. (σελ. 327-329) ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόσωπο, τὴ ζωὴ καὶ τὴ δραστηριότητα τοῦ Μιχαὴλ Καντακουζηνοῦ ἢ ὅποια «καλύπτει τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα», καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὅτι «εἶναι ἀπὸ τῆς πλὴθὸς ἀμφιλεγόμενης προσωπικότητος τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ...». Ἐπίσης κάνει λόγο γιὰ τὴν οἰκογένειαν τοῦ Μιχαὴλ Καντακουζηνοῦ (εἶχε τρία ἀγόρια: Ἀνδρόνικον, Δημήτριον καὶ Ἰωάννην καὶ τρεῖς θυγατέρας τῶν ὁποίων δὲν γνωρίζουμε τὰ ὀνόματα) τὴν ἀνάμιξή του στὴν ἀνοδο, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκθρόνισιν, τῶν Πατριαρχῶν Ἰωάσαφ Β' (1556-1565), Μητροφάνη Γ' (α', 1565-1572· β', 1579-1580) καὶ Ἰερεμία Β' (α', 1572-1579· β', 1580-1584· γ', 1587-1595), τὸ ὅτι χρημάτισε «μέγας βασιλικὸς πραγματευτῆς» μετὰ τὴν ἀποφυλάκισή του, γιὰ τὴν ἀγάπην του πρὸς τὰ γράμματα, τὴν κατοχὴν σημαντικῆς συλλογῆς χειρογράφων καὶ τέλος γιὰ τὸν οἰκτρὸ θάνατό του μὲ διαταγὴν τοῦ σουλτάνου Μουράτ Γ' τὸν Μάρτιον τοῦ 1578. Στὴν 2ῃ παραγράφῳ (σελ. 329-340) ὁ κ. Παπᾶζογλου ἐξετάζει τὰ χειρογράφα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μιχαὴλ Καντακουζηνοῦ, λατρικῶν στὴν πλειονότητά τους, τὰ ὅποια ἀνάγονταν χρονικὰ ἀπὸ τὸν Δ' ὡς τὸν ΙΓ' αἰῶνα καὶ τὰ ὅποια μετὰ τὸν θάνατό του (1578) ἀγοράστηκαν ἀπὸ μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἢ ἀπὸ Γερμανοὺς ἑλληνοιστῆς ὅπως ὁ Gerlach καὶ ὁ Schweigger. Ἐπίσης στὴν παραγράφῳ αὕτῃ ὁ σ. ἐντοπίζει ἀρκετὰ χειρογράφα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Μιχαὴλ Καντακουζηνοῦ καὶ ἀπόκεινται σήμερον στὴς Βιβλιοθήκας τῆς Στουτγάρδης, Μονάχου, Ρώμης, Μόσχας, Ἀλεξανδρείας, Κωνσταντινουπόλεως, Παρισίων, Ἀθηνῶν, καὶ σημειώνει προσέτι χειρογράφα ποὺ ἀνήκουν γενικὰ σὲ Καντακουζηνοὺς ἢ γράφθηκαν ἀπὸ διαφόρους Καντακουζηνούς ὡς «συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ρόλου τῶν Καντακουζηνῶν στὴ συντήρησιν καὶ στὴ διαφύλαξιν τῆς πνευματικῆς μας κληρονομιάς» (σελ. 338-340). Τέλος, στὴν 3ῃ παραγράφῳ τοῦ τελευταίου κεφαλαίου τῆς μελέτης τοῦ ὁ κ. Παπᾶζογλου (σελ. 340-348) παραθέτει, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα ἄλλωστε τὰ κεφάλαια, στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτισιν τῶν κειμένων τοῦ καταλόγου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μιχαὴλ Καντακουζηνοῦ.

Στὸ Παράρτημα (σελ. 369-412) τῆς πραγματείας τοῦ τὸ ὁποῖο, ὅπως σημείωσα στὴν ἀρχήν, φέρει τὸν τίτλον «Οἱ κατάλογοι χειρογράφων τῶν ἰδιωτικῶν Βιβλιοθηκῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως» ὁ κ. Παπᾶζογλου ἐκδίδει τοὺς ἐν λόγῳ καταλόγους παραθέτοντας καὶ κριτικὸν ὑπόμνημα τῶν διαφόρων προηγουμένων ἐκδόσεών τους, ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ ἔχη τὴ δυνατότητα νὰ κρίνῃ τὴν πιστότητα τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν ὁ δὲ ἐπιστήμονας-ἐρευνητῆς νὰ ἔχη τὴν εὐχέρεια ἀνάλογως χρησιμοποιήσεώς τους. Τέλος, στὰ Ἐύρετήρια (σελ. 413-472), ὁ σ., στὸ μὲν πρῶτον τὸ ὁποῖο ἐπιγράφει «Εὐρετήριο χειρογράφων» ἀποδελτιώνει τὶς ἀναφορὰς στὸ χειρόγραφο V i n d. H i s t. G r. 98 ποὺ ἐκδίδει, σημειώνοντας συγχρόνως μὲ ἀστερίσκον (*) τὶς σελίδες στὶς ὁποῖες δίνει πληροφορίες ἢ περιγράφει τὰ χειρογράφα· στὸ δεύτερον μὲ τὸν τίτλον «Ἐύρετήριον συγγραφέων ποὺ ἀναφέρονται ἰστορικῶς κατὰ τὸ ὄνομα» παραθέτει τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων ποὺ ἀναφέρονται στὰ χειρογράφα ποὺ παραδίδουν οἱ κατάλογοι τοὺς ὁποίους δημοσιεύει, παραπέμποντας στὸν ἀριθμὸν ποὺ ἔχει κάθε χειρόγραφο στοὺς παραπάνω πολυτίμους καταλόγους τῶν ἰδιωτικῶν Βιβλιοθηκῶν, καὶ στὸ τρίτον «Ἐύρετήριον προσώπων, τῶν ὁποίων καὶ πραγμάτων» ἀποδελτιώνει τοὺς συγγραφεῖς, ὅπως καὶ τοὺς τίτλους τῶν ἔργων τους, μὲ ἐξαιρέσει

τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων οἱ ὅποιοι ἔχουν κάποια ἄμεση σχέση με τοὺς καταλόγους τῶν Βιβλιοθηκῶν ποὺ μελετᾶ.

*

Ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ὁ κ. Παπάζογλου διαπραγματεύεται τὸ θέμα του παρέχει ἀσφαλῶς εἰκόνα ἢ ὅποια ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀξία τῆς μελέτης του καὶ τὴν πολύτιμη ἐπιστημονικὴ συμβολή του. Δείχνει ὅτι ἡ πραγματεία του εἶναι ἔργο πολλοῦ καὶ μεγάλου μόχθου, ἔργο ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀπαιτοῦν γνώσεις, μεθοδικότητα, ἐπιμονὴ καὶ μεγάλη ὑπομονή. Ἡ ἐντυπωσιακὴ ἐμβριθεὶά του βεβαιώνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο ὄριμου καὶ ἐμπειροῦ ἐπιστήμονα ἐρευνητῆ, ὁ ὅποιος, με τὴν μελέτη αὐτή, καλύπτει τὸ κενὸ ποὺ ὑπῆρχε στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία γιὰ τοὺς μεγάλους καὶ πολύτιμους θησαυροὺς τοῦ Γένους, κατὰ τὸν 19^ο αἰῶνα, οἱ ὅποιοι διασκορπίσθηκαν στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα ἐξ αἰτίας τῶν δεινοπαθημάτων του ἀπὸ τὸν ἀπαίδευτο καὶ τυραννικὸ Τούρκο δυνάστη του.

Ἄξιο ἰδιαιτέρως προσοχῆς εἶναι τὸ Παράρτημα (σελ. 369-412) τῆς μελέτης τοῦ κ. Παπάζογλου. Σ' αὐτὸ περιέχονται οἱ πολύτιμοι κατάλογοι τῶν ἰδιωτικῶν Βιβλιοθηκῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπειδὴ δὲ οἱ συντάκτες τοὺς δὲν μεταφέρουν, δυστυχῶς, με ἀκρίβεια τοὺς τίτλους τῶν ἔργων τῶν χειρογράφων τὰ ὅποια καταγράφουν, ἀλλὰ προσδιορίζουν ἀπλῶς τὸ περιεχόμενό της, γι' αὐτὸ τὰ στοιχεῖα τὰ ὅποια παραθέτει ὁ σ. γιὰ τὴν ταύτιση τῶν κειμένων πολλῶν ἔργων ποὺ ἀναφέρονται στοὺς καταλόγους αὐτοὺς, ἀναπληρώνουν τὶς ἑλλείψεις καὶ ξεπερνοῦν τὰ μεγάλα καὶ πολλαπλὰ γιὰ τὴν ταύτιση αὐτῆ προβλήματα. Ἐπίσης ἡ ἀποκατάσταση πολλῶν λαθῶν περὶ τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων, ἔργα τῶν ὁποίων ἀναφέρονται στοὺς ἐν λόγω καταλόγους, εἶναι ἄλλη μία πολύτιμη προσφορὰ τοῦ συγγραφέα στὴν ἐπιστήμη, ἐνῶ ἐξίσου πολύτιμη εἶναι ἡ συμβολή του γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς παρέχει με τὴν μελέτη του, τόσο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Γένους κατὰ τὸν 19^ο αἰῶνα.

Ἡ παράθεση τῶν σημειώσεων στὸ κάτω μέρος κάθε σελίδας καὶ ὄχι στὸ τέλος τοῦ κάθε κεφαλαίου, νομίζω, ὅτι θὰ διευκόλυνε πολὺ τὸν ἀναγνώστη τῆς μελέτης. Ἐπίσης, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀναγκαῖα θὰ ἦταν καὶ ἡ παράθεση περιλήψεως σὲ μίᾶ εὐρωπαϊκὴ γλῶσση στὸ τέλος τῆς πραγματείας.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΔΗΜ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ

A Christian Theology of the People Israel: A Theology of the Jewish-Christian Reality. Part II. By Paul M. VanBuren. San Francisco; Harper and Row, 1983, Pg. 362.

The present work is the second volume of a proposed four volume work on the Christian theology of the Jewish people. The first volume, *Discerning the Way*, served as a prolegomenon to the entire work.

The author is an Episcopal Priest and professor of theology at Temple University. In the early sixties Professor VanBuren made great waves as a «death of God theologian» with his book, *The Secular Meaning of the Gospel*. Apparently in the nineteen eighties he made a one-hundred eighty degree turn about, seeking to understand the God and people of the Bible.

The purpose of the present work is to work-out a theology of the reality of the people Israel. The issues discussed are Israel's present reality and its own understanding of its relation with God, and the unbroken continuity of God's covenant through the ages to the present day. His definition of such a theology is the

agonizing dealing with the past unjust actions against Israel and the need for Christians to accept that «...Israel is indeed commissioned by God to be his witness before the world...» (p. 21). Professor VanBuren treats the following important topics in eleven chapters. In the Introduction he discusses the problem, definition, necessity and goal of a Christian theology. In the subsequent chapters he speaks on important issues such as Israel's testimony to creation, the reality and risk of creation, Israel's election and the nations, covenant and history, the righteousness of God, the people of Israel, Torah: Israel's life in generosity, Israel and Jesus, the witness of Israel's rejection of Christianity, Israel's mission and the Church's service to Israel. As the author reflects on these topics he also agonizes over the fact that the Christian people not only rejected the Jews, the people of God, but through negative statements by theologians and preachers helped to bring about the holocaust of the Jewish people.

The importance of the covenant of God with His people Israel is discussed and that the author points out that the «promise» and the «covenant» that God made with Abraham is continued till today by the Canon and the Jewish people. He states that: «What God began in choosing Abraham he has continued and is yet continuing in Abraham's descendants, the Jewish people. What God began in Abraham, he is also continuing in raising up from the Gentiles a community, the Church, to be an auxiliary of his original election, and only in our days finally just beginning to assume the cooperative role which it was designed to play alongside the people of his election.» (p. 145). God «chose» the Jews «to be his people, to be holy as he holy, to walk in his ways.» (p. 157). The covenant continues because God is true and is faithful to His word of promise. He says that «God is faithful to his covenant with Israel; the covenant will endure and therefore the Jewish people have endured and will endure. But God has also shown his fidelity to choose the Gentiles who have heard and trusted God's promise to Israel, the Christian Church.» (p. 178) Jesus Christ as God's purpose was to carry-out the fullness of the promise He made to Abraham. Professor VanBuren says that «Jesus in Israel is the goal, the telos, of the Torah, for he is Israel effectively enlightening the Gentiles, so that all those who trust this new righteousness of God may be accepted by God.» (p. 240). For the Jews, Sinai is central, that is, «God gave Moses Torah —instruction— for the people of Israel» and Israel accepted God's Torah at Sinai and claims that «it was a definitive meeting of God with Israel as a people.» (p. 153). The people of God remain such as long as they are faithful to His righteousness. The «promise» and «covenant» God made to Abraham is indeed manifested today by the community of God, the Church, and the Jews as God's people. The renewal of the covenant also affirms God's faithfulness to both Jews and Christians. As to the question: does St. Paul teaches that the «covenant» of God with the Jews has been abrogated, Professor VanBuren interprets the term «telos» as the goal rather than «terminus». So God's covenant with the Jews remains as a bond of God with His people forever. Though the traditional hermeneutical approach has been that the «telos» of the law is also the abrogation of God's covenant with the Jews, VanBuren follows the interpretation of L. Gaston, who sees that Christ died «to accomplish the goal of the Torah not only for Israel but also for the Gentiles. Though St. Paul regretted deeply that his fellow Jews did not accept «the new chapter in the story of Israel» (p. 322), he would not claim that God rejected His people.

Professor VanBuren strongly emphasizes the «burden of the past» of the hatred and scorn for the Jews. The world persecutes and continues to persecute God's people and unfortunately the Church has taken the side of the world against the Jews. He says, «the Church has done great harm to itself by taking the world's side against the Jews, indeed by leading the world in anti-Jewishness.» (p. 330) The author points out that Jesus «did not in his lifetime, and has not since his resurrection, called his people Israel away from their life or fidelity to Torah, as their covenanted service to God, in order to enter the Gentile Church.» (p. 350).

The present work has many merits and deserves to be read by Christians and Jewish theologians to understand the need of clear theology of the people Israel and God's continued covenant with them.

One of the regrettable terms that is constantly used in reference to Christians and their Christian Church is «Gentile». Professor VanBuren correctly states that «Gentile» and idolators» have been synonymous terms in Israel's tradition... The Gentile, the non-Jew, was therefore assumed to be a worshipper of idols...» (p. 130). Even though Professor VanBuren makes this definition he continues to use the term to refer to the «Gentile Church» and «Gentile Christians». The term was used by Jews to distinguish themselves as monotheists from the pagan idol worshippers. The Christian Church, if recognized, as Professor VanBuren proposes, as emerging from the heart of Judaism must be rejected as «Gentile» or an idolotrous church and emphasized as the community that worships the one true God. The Christian view of God as Trinity does not detract from the monotheistic understanding of the God of Scriptures and therefore must not be misunderstood as polytheistic or tritheistic. Also the following statement is unclear: «The Hellenization, not to speak of the Byzantinization, of the Church was the almost unavoidable price of the Christianization of the Hellenistic and Byzantine worlds.» (p. 323). This statement does not make sense to me. If it means that the Church became pagan or departed from the Scriptural belief of God, the learned professor is mistaken.

I must also point out that at the end of the book he makes reference to the New Testament Writings as the «Apostolic Writings». This is confusing because the New Testament is Scripture for all Christians whereas Apostolic Writings referred to writings subsequent to the New Testament such as *Didache* and others. Whatever the professor's purpose was in doing this, it only adds to confusion instead of clarifying and simplifying the issues for greater understanding among Christians and Jews.

In this volume on the theology of Israel, the author breaks new ground. Perhaps many of his positions are radical and may not be acceptable to some, nevertheless, all Christian theologians have to do some hard thinking on the issues discussed in this book. In addition, modern critical methods for interpreting Scriptures must be properly understood and used in the field of systematic theology. VanBuren raises the issues of the covenant at Sinai, the Torah and the relationship of Jesus Christ to the Jewish people.

The volume is well documented with contemporary and early literature, giving references in the footnotes for further reading. The author also provides a «Glossary», reference to Scriptures and Apostolic Writings and Rabbinic Writings as well as an index to names that is helpful to the reader.

Rev. GEORGE C. PAPADEMETRIOU